

ДЖЕРЕЛА
про зруйнування
ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

*Зібрав та упорядкував
Василь СОКІЛ*

Національна Академія наук України
Інститут народознавства
Відділ фольклористики

До 230-річчя зруйнування
Запорозької Січі

ДЖЕРЕЛА
про зруйнування
ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Зібрав та упорядкував
Василь СОКІЛ

Львів
Афіша
2005

ББК 63.3 (4 УКР) 5
УДК 94 (477). 001.32 “1775”
Д 40]

Пропоновану збірку склали писемні та усні джерела про зруйнування Запорозької Січі. Перші представляють різноманітні розпорядження, які містять інформацію, пов'язану з підготовкою та самим знищенням козацьких вольностей. Другі розкривають народний погляд на цю трагедію. У своєрідній художній формі висловлюється ставлення народу до тих подій та історичних осіб.

Для фольклористів, істориків, краєзнавців, усіх шанувальників української історії й культури.

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Степан Павлюк

(Інститут народознавства НАН України)

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор

Степан Мишанич

(Донецький національний університет);

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Григорій Дем'ян

(Інститут народознавства НАН України)

ISBN 966-325-054-2

© Василь Сокіл,
2005

ПИСЕМНА ТА НАРОДНА ДОКУМЕНТАЛІСТИКА ПРО ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Знищення Запорозької Січі українські історики вважають найтрагічнішою подією XVIII ст. Наступ на Січ готувався задовго до 1775 р., розпочавшись ще за царювання Петра I. Поступово визрівали внутрішні і зовнішні фактори, що вели до її загибелі. Оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, відтак царська Росія), Січ функціонувала в умовах постійної зовнішньої загрози. До того ж деякі внутрішні конфлікти вели до її ослаблення. Водночас це підсилювало агресивні прагнення царизму, який давно виношував плани зруйнування “злого гнізда”, як називав Січ Петро I. Це за його командою була потоплена в крові гетьманська столиця Батурин, а І. Мазепа оголошено зрадником і проклято. Це він звелів виловити всіх козаків, що підтримували Мазепу, і скарати на смерть. За його ж наказом у травні 1709 р. російські війська під командуванням полковника П. Яковлева зруйнували Січ. У “Грамоті російського царя Петра I” прямо вказується, що війська полковника Яковлева “штурмом взяли маія в 14 день и их бунтовщиков-запорожцев побили и в полон забрали”. Далі продовжується: “И тако те злые богомерск[ие] изменники и бунтовщики, и разрушители покою в малороссийском краю давно за-

служенню за свої зліе дела от Бога казнь и смерть праведно восприяли и той своей погибели сами суть виноваты”¹.

Після того козаки змушені були шукати притулок у кримського хана. Ті, яким вдалося врятуватися, створили Січ під протекторатом султана спочатку на річці Кам’янка (1709-1711 рр.), потім в Олешках (1711-1733 рр.). 1734 р. запорожці повернулися під покровительство Росії, яка була в цьому зацікавлена, оскільки готувалася до чергової війни з Оттоманською Портою. По смерті Петра I 1734 р. вони і заснували Нову Січ на р. Базавлук. Однак Москва й далі зазіхала на козацькі права й вольності, адже Запорожжя традиційно залишалось осередком демократизму. Зміцнення його економічної незалежності та величезний вплив запорожців на формування політичної свідомості українського населення становило потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на півдні України.

Царський уряд і його військове командування виявляли велике зацікавлення у залученні запорожців до участі у воєнних діях проти Туреччини. Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. козаки відзначилися героїчними подвигами й військовою майстерністю, ними захоплювалися навіть вороги. Саме в той час вирішила покінчити із Запорожжям Катерина II: вона видала таємний наказ про його ліквідацію. У “Маніфесті про зруй-

нування Війська Запорозького” цариця вказала на шість причин, які призвели до ліквідації Запорожжя. На кінець вона підкреслила, що козаки “разторгали... тем самое основание зависимости их от престола нашего и помышляли, конечно, составить из себя, посреди отечества, область совершенно независимую, под собственным своим неистовым управлением”¹. Звичайно, це не подобалось царським властям, тому вони не знайшли іншого способу, як покінчити із Запорозькою Січчю. Це сталося 4 червня 1775 р., у день св. Трійці (Зеленої неділі). Військо генерала Текелія, що поверталось з російсько-турецької війни, зненацька оточило Січ. Зваживши на перевагу московського війська, запорозька старшина умовила козаків скласти зброю. Січ була зруйнована, козацькі клейноди, зброя, скарби захоплені, церкви й житла розорені, старшину заслано в Сибір, а кошового Калнишевського – в Соловецький монастир. До речі, Петро Калнишевський (1690 – 31. 10. 1803 рр.) виявився останнім кошовим отаманом Запорозької Січі. Він походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. П. Калнишевський обіймав різні військові посади: у 1754-1761 рр. – військовий осавул, 1762 – кошовий отаман, 1763 – військовий суддя. Одинадцять років поспіль (1764-1775) його обирали кошовим отаманом. Після зруйнування царськими військами Нової Січі Калнишевський був заарештований і за наказом Ка-

¹ *Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734-1775.* – К., 1998. – Т. 1. – С. 44.

¹ *Зварницький Д.И. (Яворницький Д. И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа.* – К.: Веселка, 1995. – Ч. 2. – С. 384 [Репринтне видання 1888 р.]

терини П засланий до Соловецького монастиря (тепер Архангельська область, Росія). Її ж власною рукою було написано: “Быть по сему. 14 мая 1776. Царское Село”. Понад двадцять п’ять років провів П. Калнишевський у жакливіх умовах одиночної камери. Другого квітня 1801 р. указом Олександра І його звільняють з монастирської тюрми, але він за власним бажанням залишився в монастирі, де незабаром і помер. Похований на головному подвір’ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором.

Ось така коротка історична довідка про трагічну долю Запорозької Січі. Картина, безперечно, вражаюча.

Руйнування Січі викликало в народі надзвичайні переживання. М. Грушевський зауважив, що “дуже це вразило українську нашу людність – і несподіваний кінець Січі, і ці блукання січовиків. Силу пісень зложено про це, як рідко про котру подію на Україні. Видко з того, якою близькою була й дорогою до самого свого кінця Запорозька Січ”¹.

Дійсно про ту подію складено багато пісень, які активно записували й публікували в ХІХ ст. М. Максимович, П. Куліш, Я. Новицький, Д. Яворницький та ін. Трохи менше в наукових зібраннях посіла народна проза, це передусім фіксації П. Єфименка, П. Мартиновича, Я. Новицького, Г. Стрижевського, Д. Яворницького. Двадцятье століття, особливо друга його половина, не дало нового з джерел, ані з фольклористичних дослі-

джен, оскільки тема стала якщо не забороненою, то, принаймні, небажаною для тодішньої офіційної влади. Тільки в 1990-х рр. з’явилися невеликі статті, у яких розглядався пісенний матеріал, зокрема записи Я. Новицького¹. Історичні перекази, пісні про руйнування Січі загалом так і залишилися не дослідженими. Тут робиться певне аналітичне осмислення й узагальнення.

Українцям важко було зрозуміти ту трагічну сторінку своєї історії, вони намагалися дати власне трактування тому, що сталося. У їхніх головах не вкладалося, як ще не так давно непереможна Запорозька Січ раптом впала. Це не вміщалося в народні уявлення про мужніх запорожців. Тому, незважаючи на історичні реалії, народ хотів бачити козаків у герці з ворогом, хоча б ідеально чи віртуально. Досвідчені інформатори так пояснювали захоплення москалями Січі: “Вони сперше пробували взяти Січ силою, так нічого не зробили: оце як понакидають у Січ куль, то кошовий і каже козакам:

– А підіть, хлопці, та повикидайте ті кулі геть, – чого вони тут будуть качаться”². Однак подібних варіантів про безпосередню боротьбу запорожців із загарбниками мало. Більше того, це вже не ті козаки-характерники, що ловили кулі руками, заполами. Це також не

¹ *Іваннікова Л.* Пісні про зруйнування Січі в записях Якова Новицького // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 3. – С. 53-58; *Її ж:* Історичні джерела та фольклор про зруйнування Запорозької Січі (за публікаціями Я.П. Новицького) // Монастирський острів. – 1994. – № 4. – С. 132-145.

² *Еварницький Д.И.* По следам запорожцев. – 1898. – С. 306.

¹ *Грушевський М.* Історія України. – К., 1991. – С. 178.

богатири, а значно здрібнілі герої, здатні лише викидати кулі із Січі.

Запорожці володіють ще певною спритністю та винахідливістю. Коли цариця Катерина II запросила козаків на обід, чи радше на розправу, вони знайшли вихід і в цій ситуації. Їм звеліли подати довгі ложки, козаки, не розгубившись, почали годувати ними один одного через стіл¹. Мотив годування довгими ложками у цьому циклі не новий, він відомий давній легендарній традиції про мудрощі царя Соломона, який фіксувався ще в Біблії², лише тут функцію мудрого Соломона виконують запорожці, а пімстливого Давида – Катерина II.

Пісенна традиція зберегла низку мотивів, пов'язаних із тривожними передчуттями козаків напередодні знищення Запорозької Січі. Ця тривога відлита в художній образ “щось у хмарі гуде”, який символічно попереджає про майбутню “пригоду”³. Значно більше звернена увага, як розроблявся конкретний план знищення козацької вольності:

*В одно врем'я під Єлисаветом
Много орлів ізліталось.*

¹ Ефименко П. Откуда взялись запорожцы // Киевская старина. – 1882. – Кн. 12. – С. 582.

² Сокол В. Народні легенди та перекази українців. К.: Наук. думка, 1995. – С. 71.

³ Малорусские народные песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 годах. – Харьков, 1894. – С. 42.

*А в Москві-городі в засіданнем місті
Сенатори собирались.
Ой собравшися в одно місто,
Стали способ собирать,
Як би в війська запорізького
Всі вольності одібрати¹.*

Отже, був вибраний найпростіший, але найганебніший спосіб – знищення.

Центральне місце в обговорюваному циклі займає тема нападу ворогів на Запорозьку Січ та її руйнування. Через свої змістові чинники вона розкриває широке коло питань, пов'язаних з масовими пограбуваннями, розгромами, надто ж тортуваннями, катуваннями козаків. Сюжети розщеплюються на низку мотивів, які розкривають становище Війська Запорозького в найважчі для нього часи – тотальної руйнації та повного знищення. Деякі перекази відтворюють реальну основу завойовницької політики і Росії, і Туреччини, які вели між собою тривалу боротьбу з метою захоплення українських територій, зокрема Криму. Марними виявилися, як стверджує народна традиція, вмовляння козаків, з якими вони зверталися до царських властей: “Дайте нам ту землю, що ми жили в ній”².

Розбійницькі загарбання щораз посилювалися, передусім з боку Росії. Один з поширених мотивів оповідної

¹ Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. та примітки О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого. – К.: Либідь, 1993. – С. 162.

² Мартинович М. Из народных преданий о Гетманщине. Запорожье и Черноморье // Киевская старина. – 1885. – Кн. 11. – С. 542.

прози – москалі грабують козаків. Згідно з ним, нападник “збитки попереду силні робив і беззаконії всякі: худобу грабував, жінок од чоловіків однимав... Збитки, сказано, беззаконія робив усякі”¹. Або в іншому творі: москаль “пооббирав церкви, забрав все, що було”². Облога й пограбування Січі висвітлюється з усіма подобицями у пісні, яку записав Я. Новицький:

*Ой з-за гори, з-за крутої туман налягас,
Уже ж москаль Запорожжя кругом обступас.
Пішла Москва куренями, запаси забрала,
А московські генерали церкви руйнували*³.

Аналогічна картина плондрувань постає також і з запису Д. Яворницького:

*Метнулися по куреням
Добро забирати,
А московська старшина
Церкви руйнувати...
Беруть сребло, беруть золото,
Беруть воскові свічі*⁴ ...

¹ *Мартинович М.* Из народных преданий о Гетманщине, Запорожье и Черноморье. – С. 542. – С. 540.

² *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье: Предания, рассказы, собранные в Екатеринославщине. – Рига: Спридитис, 1990 [Репринт. воспроизвед. изд. 1911 года]. – С. 86.

³ *Новицкий Я. П.* Малорусские исторические песни 1874-1903. – Екатеринослав, 1908. – С. 84.

⁴ Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / Упоряд., вступ. ст., приміт. та комент. М. М. Олійник-Шубравської. – К.: Муз. Україна, 1990. – С. 203.

А коли йдеться вже про безпосередній грабунок козацької вольності, то ця картина постає ще виразніше в іншому прозовому зразку: “москалі кинулись на Січ і де що було, то вже не минуло їхніх рук”¹. Особливо цинічно й підступно звучать слова цариці Катерини II, звернені до запорожців: “Ну, помолітця ж тепер Богу та попрощайтесь із своєю Січею, бо більш вам її не бачити. Не с тим я прийшла до вас, щоб шанувати, а щоб руйнувати”².

Це відповідає духові царських задумів і самій історичній дійсності. Щоправда, окремі перекази наділяють цією руйнівною функцією Гната Галагана³, полковника на Запорожжі, який діяв у часи І. Мазепи. Тут явно йдеться про нищення за Петра I, які приписуються Галаганові, оскільки той перейшов на бік царя, сам відзначившись жорстокістю та деспотизмом.

Немилосердності у ставленні до козаків вистачало і в період Петра I, і за царювання Катерини II. Народна проза добре зберегла ці мотиви, на яких слід зупинитися. Зовсім очевидно, що вони могли розвиватися й підтримуватися в умовах гострого політичного протистояння між країною-завойовником (переважно Росією) та Запорозькою Січчю. Вся гострота конфлікту спрямовується на антагоніста, який є осердям негативних

¹ *Зварницький Д. И.* По следам запорожцев. – С. 308.

² *Зварницький Д. И.* (Яворницький Д. И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 325.

³ *Зварницький Д. И.* По следам запорожцев. – С. 326.

якостей. Це пояснюється реальними фактами нещадної боротьби Катерини II із запорожцями, яка супроводжувалася тортуваннями, катуваннями, муками козаків. Найпоширеніший мотив – “Москва запорізьцям червоні шапки надіва і червоні палчатки, і червоні чоботи”¹. Це не простий метафоричний вираз, він має під собою реальний ґрунт, бо за його допомогою розкриваються ті звірства, що чинилися над козаками; суть його полягає, як сам потрактував оповідач, – “значить луплять їх сердешних”².

Другий мотив, пов’язаний з тяжкими муками, – козак висить на гаку, зачепленим за губу. В цьому випадку йдеться про писаря Онопрія Шпака, котрий начебто назвав Катерину II образливим для неї словом “москаль”. “То тоді його, – повідомляється в переказі, – за губу крючком заціпили та й повісили, щоб ногами землі не доставав, да так до вечора й висів”³. Зачеплення писаря за губу пояснюється фактом образи Катерини II, однак сам мотив висіння на гаку ранішого походження. Він яскраво представлений у пісні про Байду, яка стосується засновника перших Запорозьких Січей – Томаківської і Хортицької – Дмитра Вишневецького у половині XVI ст.⁴. До Онопрія Шпака цей мотив лише зано-

¹ *Мартинювич П.* Из народных преданий о Гетманщине, Запорожье и Черноморье. – С. 540.

² Там само. – С. 540.

³ *Ефименко П.* Откуда взялись запорожцы. – С. 522.

⁴ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. I. – С. 145-159.

во пристосувався в конкретних історичних умовах, аби підкреслити жорстокість Катерини II у ставленні до козаків-запорожців.

Особливо жорстоко повелася цариця з козацькою старшиною, найбільше з кошовим Петром Калнишевським, зловивши їх і запроторивши на довічне ув’язнення. Мотив полону у фольклорних творах відлитою у цікаву символічну форму. Наведемо епізод, пов’язаний з передбаченням П. Калнишевському чогось недоброго. До слова, він не схотів поїхати до Катерини II просити помилування, а зайшов у Києві помолитись Пречистій: “Кошовий пішов в церкву, а за ним ув’язалась собачка та й собі туди... Побачили козаки і кажуть:

– Е, братці, це не перед добром зрада!”¹

Як наслідок: “його закували в кайдани!”

Розшифрування потребує символічна ситуація, пов’язана із собакою, котрий зайшов до церкви вслід за Калнишевським. Згідно з народними віруваннями, собака створений дияволом². Хоча він і є найближчою до людини твариною, все ж тут виразно прочитується його “диявольське” походження, яке несе із собою все погане, тим більше, що “нечиста” тварина не має права заходити в християнський храм. Собака в церкві – це персоніфікований знак зловісної сили в особі Катерини II, яка згодом видала указ № 1419 від 10 липня 1776 р., за яким

¹ *Новицький Я. П.* Народная память о Запорожье. – С. 83.

² *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – С. 327.

П. Калнишевський був відправлений “на вічне утримання” в Соловецький монастир¹. До слова, Д. Яворницький на основі зібраних матеріалів, головним чином П. Єфименка (Русская старина, 1878, кн. 14.), простежив деталізовано шлях П. Калнишевського до Соловків. Згідно з ним, шлях кошового отамана проходив через Москву в Архангельськ. Арештанта везли під суворим інкогніто і міцним караулом, не називаючи ніде ні його імені, ні прізвища. З Архангельська його відправили через Біле море в Соловецький монастир, де він перебував під дуже пильним наглядом². Однак прозові матеріали про цей відхід нічого не інформують, а застигли на образі кошовий “у москаля в залізах”³. У деяких піснях місцем перебування П. Калнишевського вказується Дін:

*– Ой полети ти, чорная галко,
Та за Дін риби їсти;
Та принеси, та принеси ти, чорная галко,
От Калниша нам вісти!
– Та вже ж мені не литіти
На Дін риби їсти,
Та вже ж мені не носити
Од Калниша вам вісти!⁴*

¹ *Еварницький Д.И.* (Яворницький Д. И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 387.

² Там само.

³ *Новицький Я.П.* Народная память о Запорожье. – С. 86.

⁴ *Еварницький Д.И.* (Яворницький Д. И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 386.

Дуже розповсюджений в народній творчості мотив утечі козаків до Туреччини, який історично підтверджується. У фольклорних версіях знаходимо різні тлумачення цього відходу. Перше: “Покинули своє життя й церкву – все і пішли, бо дуже стали їх обіжати”¹. Тобто йдеться про реальні фізичні й духовні розправи російського царизму над запорожцями. Друге: “Повініться, – каже [Ладимир], – братці, не гнівіть цариці! Сила, – каже, – нерівна: вас багато, а москаля ще більше. За це милості вам не буде...”² Тут, з одного боку, вказується на нерівність сил, на що зважила запорозька старшина, умовивши частину козаків не вступати у смертельний бій. З іншого боку, наголошується на християнській моральності, згідно з якою гріх проливати кров. Саме подібним чином, з погляду християнства, міг народ витлумачити падіння Запорозької Січі.

Василь Сокіл

¹ *Ефименко П.* Откуда взялись запорожцы. – С. 593.

² *Новицький Я.П.* Народная память о Запорожье. – С. 84.

Розділ І. ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

ГРАМОТА РОСІЙСЬКОГО ЦАРЯ ПЕТРА І ГЕТЬМАНОВІ ІВАНУ СКОРОПАДСЬКОМУ ПРО РОЗШУК І ПОКАРАННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ, ЯКІ ВОЮВАЛИ НА БОЦІ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ І ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ КАРЛА ХІІ

Божиею милостию мы, пресветлейший и державнейший великий государь царь и великий князь Петр Алексеевич, самодержец всероссийский и проч., и проч. Объявляем нашего царского величества верному подданному, Войска Запорожского, обеих сторон Днепра гетману Ивану Ильичу Скоропадскому, тако ж-де духовного чина и мирских, а именно: генеральной старшине, полковникам и полковой старшине, сотникам и атаманам и всему посольству малороссийского народа.

Не сомневаемся мы, великий государь, наше царское величество, что издавна всем Вам, нашим подданным, ведомо о всегдашних своевольствах и шатостях, и непослушаниях непостоянных и непокорных запорожцев, как они еще от начала подданства малороссийского народа под высокую державу отца нашего блаженные и вечнодостоинные памяти, пресветлейшего и державнейшего великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, самодержца всероссийского,

его царского величества, не токмо что не слушали и не повиновались прежним гетманам, так как надлежало, но и наших указов всегда были преслушники и, подняв орду, многократно Малороссийской край воевали и многое разорение оному чинили, о чем для краткости не упоминаем подробно. Да и при державе нашей в недавнем времени, присовокупя к себе к себе [!] вора и изменника Петрика, поднимали орду и приходили на полк Полтавской и, ежели б с Божию помощию и нашим счастием над рекою Орелью от войск наших они не были встречены и не разбиты, то б весь Малороссийский край в конечное разорение привели. И хотя они, безбожные и своевольные запорожцы, при некоторых случаях являлись мало что и покорными, однако ж никогда не оставляя злого своего умышления, чинили то лукавно и искали всегда ко исполнению того своего злоумышления времени яко воры и разбойники, не хотя никогда видеть земли государств наших, паче же Малороссийской край, в мирном покое и тишине. А когда усмотрели они нас, вел. гос., в великих военных с неприятелем нашим шведом действиях, по учинении тридцатилетнего мира с салтановым величеством турским, то преслушав и уничтожив многие наши посланные к ним на Кош жестокопретимые указы, чинили соседственные ссоры и подданных турских и татарских разбивали, и стада многие отгоняли, и людей побивали, и в полон брали, також и купцов-греков, с товары в государства наши едучих и назад возвращающихся, побивали и товары их грабили. А то все чинили они зло-

умышленно, дабы тем подать Порте явной вид к нарушению мирных с нами договоров, и знатно по наущению изменника и богоотступника Мазепы. О которых их соседственных ссорах и о пограбленных пожитках с стороны салтанской многие запросы в награждение обидимых были и плачены за то из нашей казны многие тысячи. Також и в кратком времени вора и бунтовщика донского козака Булави[на], держав они запорожцы у себя на Кошу долгое время, отпустили на Дон, придав ему от себя 3000 козаков, который тамо с ними запорожцы учинил многие смятения и бунты, но с помощью Божию от войск наших поражен и восприял по делам своим возмездие купно с единомышленниками своими.

И едва и единое лето прошло, в которое б не было от них запорожцов какого явного бунта и противности и разорения Малороссийскому краю набегами и разбоями. Також и в присылку к ним на Кош от нас, великого государя, с нашим жалованьем и грамотами как наших, так и от подданных наших гетманов, посланных принимали они всегда с бесчестьем и руганием, а иногда оных побивали и в воду сажали. И хотя они, запорожцы, яко бунтовщики и преслушники наших указов уже давно подлежали нашему гневу и достойны казни и разорения, однако ж мы, вели. госу., то все долготерпеливо сносили, чая их обращения и за вины их заслуги.

А когда в сем настоящем времени безбожный и клятвопреступный изменник Мазепа, бывший гетман Войск наших Запорожских, хотя по злобному своему издавна умышлению весь народ малороссийский шве-

дам и под иго польское, и привести от благочестия в римскую и униатскую веру, нам великому государю изменяя, переехал к королю шведскому с единомышленниками своими, тогда в нашей, великого государя, грамоте за подписанием нашей собственной руки писано к кошевому их атаману Косте Гордеенку и ко всем к ним запорожцам объявили им о той Мазепиной измене и, напоминая, дабы они пребывали к нам, великому государю, во всякой верности, а к изменнику б Мазепе не приставали и ни в чем его не слушали, и прислали б от себя с Кошу в Глухов на обрание вольными голосами нового гетмана по правам и вольностям всего Войска Запорожского из своего знатного товарищества сколько человек пристойно. На что они, запорожцы, нам, великому государю, в листе своем ответовали, обещаясь быть всегда в постоянной верности, и должные свои службы нам отдавали, не склоняючись ни на какие Мазепины прелести, прося також о том, чтоб новой гетман обран был вольными голосами по правам народа малороссийского, которому они по должности своей послушание отдавать обещали.

И как в прошлом 1708 году, ноября в 6 день на Радде в Глухове малороссийского народа от духовных особ и полковников, и полковой старшины, и всего посполства по правам и вольностям их обран вольными голосами Войска нашего Запорожского обеих сторон Днепра в гетманы ты, Иван Ильич Скоропадский, то потом паки и ни единокротно, в наших великого государя грамотах за подписанием нашей царского величества

собственные руки и за печатями к ним, запорожцам, писано, объявляя им о том вашем гетманском обрании и увещавая их паки, дабы они пребывали к нам, великому государю, во всякой верности и тебе новообранному гетману Войск наших Запорожских отдавали должное и належитое послушание, а на прелести изменника Мазепы не смотрели, не склонялись и к нему не приставали, и ни в чем его не слушали, но за веру православную и за вольность свою, и за отчизну против шведа, изменника Мазепы стояли. При которых наших грамотах послано к нашего жалованья сверх обыкновенных к ним годовых всегдашних посылок 12000 рублей, а кошевому сверх того 500 червонных, а старшине 2000 рублей, с столбниками нашими с Гаврилом Кисленским да Григорием Теплицким. И обещано им от нас, великого государя, то жалованье давать повсегодно сверх обыкновенных годовых дачь, усмотря их верность и постоянство при нашей стороне в настоящих случаях. Тако же обещано в тех наших грамотах прислать к ним во знак нашей милости войсковые клейноды: пернач, бунчук, знамя, литавры и трости кошевому атаману и судье, которые потом посланцам их и вручены были. При тех [ж]е вышеупомянутых посланных наших и от тебя, гетмана, послан был к ним, запорожцам, тогдашний сотник лубенской Василий Савичь, со объявлением о избрании твоём на гетманство, также с листом преосвященного Иоасафа Кроковского, митрополита киевского и Малыя России, и знатных духовных особ, Межи-

горского монастыря иеромонах, который ныне архимандрит, Иродион Жураковский посылан для такого ж увещания от всех архиереев и духовного чина Малой России и их к верности к нам, великому государю, и претя за противность церковною клятвою.

Но те запорожцы, приняв у тех посланных наших, великого государя, грамоты и архиерейской лист, и получая себе то наше жалованье, тех наших посланных безчестили и хотели одного из посланников наших посадить в воду, а иеромонаха называли шпегом и хвалились его сжечь в бочке смоленой. А в ответных своих с теми от нас посланными листах писали к нам, великому государю, с нареканием и безчестием и на самую нашу высокую особу, чиня многие неприличные запросы и досадительные укоризны и угрозы.

Да они ж, изменники-запорожцы, ноября в 24 день прошлого 1708 года писали к изменнику Мазепе в ответ на его к ним прелестной лист с судьёю прилуцким Трофимом Васильевичем також-де со многими на нас, великого государя, укоризнами, прося ж изменника Мазепу о присылке к ним на Кош посланных от короля шведского и от Лещинского, и от него, изменника, для постановления с ними договоров, за кем им, отторгнувшись из-под державы нашей, быти, и дабы даны им были войсковые клейноды от короля шведского и Лещинского. А для разорения крепости нашей Каменного Затона просили они у шведа и у изменника Мазепы скорой присылки тамошних войск, обещая по роззоре-

нии той крепости поспешати к ним в помощь против наших войск. И посланной с тем их листом судья Васильевич перенять.

Потом они ж, запорожцы, знатного бунчужного товарища Ивана Черняка, который по нашему, великого государя, указу послан от тебя, подданного нашего гетмана Ивана Ильича, к хану крымскому со объявлением о избрании твоём на гетманство, по возвращении его из Крыма, не токмо что в Сече задержали, но в явственной раде Костка Гордеенко его бил смертным боем и потом с Кошу отослали к изменнику Мазепе, которой и до днесь в оковах у него, изменника, держится.

Да и сам он вор, кошевой атаман Костя Гордеенко, с единомышленники своими, с старшиною и с товариством, забыв страх Божий и обещание свое при крестном целовании нам, великому государю, учиненное, по взятии на Кошу помянутого нашего жалованья под видом и объявлением будто идет он с Войском Запорожским к нашему войску в случение, к которым уже и в другой ряд для того похода наше великого государя жалованье было послано, пошел к королю шведскому и к вору, изменнику Мазепе. И идучи, нечаянно на некоторых наших ратных людей, которые от них, яко от приятелей не опасались, без данной от них и малейшей им запорожцам причины, изменнически в ночи нападение учинил и несколько оных побив и в полон побрав, к шведу отвел. И потом они ж, запорожцы, сообщаясь с шведами, на наши войска под Соколками приходили, но обще с шведы при помощи Божией разбиты и прогнаны.

И хотя еще и потом мы, великий государь, чрез грамоты наши, також и генерал наш главный, римского и российского государств ижерский князь Александр Данилович Меншиков и ты, подданой наш, гетман, чрез листы свои на Кош посыланные, наказного кошевого с прочими запорожцы увещевали о выборе нового кошевого и старшины, и дабы они к измене Мазепиной не приклонялися и Гордеенку не последовали, но были б в верности при нашей стороне, обещая им нашу милость, но на те многие увещания и ответу от них не учинено. А те, которые посланы с теми увещаниями, от них на Кош побиты, иные же переловлены и к изменнику Мазепе отосланы. Также, и которые у шведа суть в полону из наших великороссийских и малороссийских войск, и тех они бьют и ругают, и мучительски комарами и муравьями травят, о чем заподлинно ушедшие от изменника Мазепы, пришед, здесь сказывают.

Да они ж богоотступные изменники-запорожцы посылали от себя к хану крымскому несколькократно, прося его, дабы принял их в подданство и дал орды на помощь против наших войск, желая пролития крови христианской и разорения отчизны своей, Малороссийского краю. Но хан того из запорожцев прошения не исполнил, а писал о том к салтанову величеству турецкому. Но понеже салтаново величество содержати с нами мир намерен крепко и ненарушимо, того ради в том их, запорожцев, злом намерении по указу его салтанова величества отказано и к хану о том указ от него послан, дабы отнюдь их не принимал и орды им на помощь не

посылал, и ссоры с стороною нашего царского величества не вчинал, и отнюдь никакой причины к тому не подавал, и приказал крайнему своему визирю о том объявить послу нашему, в Царыграде пребывающему, и что намерен он своей стороны мир с нами содержать ненарушимо.

Так же посылал он Гордеенко и все запорожцы с письмами к Лещинскому, от шведа нареченному королю польскому, прося его на помощь в Украину, яко своего государя. И те их письма переняты и посланные пойманы, и ныне держутся в Киеве. А вышеписанные и иные их воровские письма обретаются ныне в нашей царского величества Посольской канцелярии, которая тебе, подданному нашему, гетману, были объявлены.

И видя мы, великий государь, ту их, запорожцев, явную измену, бунт и противность к нам, великому государю, и злобу к своей отчизне, указали послать на них войска наши из Киева плавною с полковником с Петром Яковлевым, дав ему наш указ, дабы он, пришел к Сече, наказному атаману кошевому и всему товариству объявил нашим указом, что, ежели они принесут нам, великому государю, повинную и покорение, и выберут вместо вора и изменника Гордеенко нового кошевого атамана и прочую старшину, и обещаются при крестном целовании служить нам верно, и те все вины им будут прощены, и оставлены они будут при прежних своих войсковых правах и вольностях.

И как он, полковник Яковлев, с войски нашими к Переволочне пришел, и тамо застал их, запорожцев,

несколько тысяч человек, и посылал к ним, чтоб они покорились и вину свою нам, великому государю, принесли, но они того не учинили. И сообщась с жителями переволочинскими, с ними билися, что тот полковник принужден оных, яко изменников, хотя и с уроном для наших войск, достать штурмом. Також-де и в обоих Кодаках, и в иных местах подобные противности они, изменники-запорожцы, войскам нашим показали. Потом же, пришел он, полковник под Сечью, и також-де для увещевания наказного их кошевого и прочих запорожцев посылал с указом нашим, дабы они вышеупомянутую вину свою нам, великому государю, принесли и выбрали вместо Гордеенка нового кошевого атамана и обещались служить нам – великому государю – верно. Но они, яко древние и непокорные бунтовщики, то все жестоковый [!], но презирая, не токмо того напоминания и увещевания не послушали, но и посланного с тем в воду бросили и по войскам нашим из города из пушек и из мелкого ружья жестоко стреляли и полковника от войск наших Урнея и иных добрых офицеров и с 400 человек рядовых побили. Что видя посланный с войски нашими полковник с посланными от тебя подданого нашего в случение к нему чигиринским полковником Галаганом и команды его с казаками, которые при том верно и мужественно службу свою к нам явили, принуждены то город штурмовать и с помощью вышнего оной штурмом взяли мая в 14 день и их бунтовщиков-запорожцев побили и в полон побрали. И тако те злые богомерск[ие] изменники и

бунтовщики, и разрушители покою в малороссийском краю давно заслуженную за свои злые дела от Бога казнь и смерть праведно восприяли и той своей погубили сами суть виновны, о чем мы, великий государь, наше царское величество, за благо разсудили тебе, верному нашему подданому гетману Ивану Ильичу Скоропадскому и всем нашим подданным малороссийского народа духовным и мирским сею нашею, великого государя, грамотою для известия объявить.

И при том вам повелеваем, ежели из тех изменников-запорожцев, которые пошли к изменнику Мазепе, или из утекших при взятии Переволочны, Сечи и иных мест будут где в Малороссии укрываться, и тех по верности вашей к нам, великому государю, велеть яко изменников сыскивать, ловить и приводить к полковникам и сотникам, а им присылать к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, или к тебе, к подданному нашему, гетману, кроме тех, которые из тех же запорожцев будут приходить и вины свои приносить и оных тебе подданному нашему гетману принимать и приводить к присяге и вины их им отдавать. И сю нашу, великого государя, грамоту в Войске нашем Запорожском и по всей Малой России в городах, в местечках и в селах прочитайте и у церкви для объявления всеми прибавить указали, дабы о том всем было ведомо.

Опубликовано: Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1998. – Т.1. – С.39-45. Друкується за цим виданням.

ЛИСТ Г. ПОТЬОМКИНА КАТЕРИНЕ II

Всемилоостивейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Калнышевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемилоостивейшая государыня, исчислением оногo трогать нежное и челолюбивое ваше сердце, а притом и не нахожу ни малой надобности приступать к каковым-либо исследованиям, имея явственным доводом оригинальные к старшинам ордера, изъявляющие великость преступления их перед освященным вашего императорского величества престолом, которые по всем гражданским и политическим законам заслужили, по всей справедливости, смертную казнь. Но как всегдашняя блистательной души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким матерним исправлением, то и осмеливаюсь я всеподданнейше представить: не соизволите ли высочайшим указом упомянутым преданным праведному суду вашему узникам, почувствовавшим тягость своего преступления, объявить малосердное избавление их от заслуживаемого ими наказания, а вместо того, по изведенной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам, повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого – в Соловецкий, а прочих – в состоящие в Сибири монастыри, с производением из вступившего

в секвестр бывшего запорожского имения: кошевому по рублю, а прочим по полуполтине на день. Остающееся же затем обратить; по всей справедливости, на удовлетворение разоренных ими верноподданных ваших рабов, кои, повинувшись, божественному вашему предписанию, сносили буйство бывших запорожцев без наималейшего сопротивления, ожидая избавления своего от десницы вашей и претерпев убытков более нежели на 200 000 рублей, коим и не оставлю я сооразмерное делать удовлетворение, всемилостивейшая государыня.

Вашего императорского величества верно всеподданнейший раб князь Потемкин.

На подлинном подписано собственной ее императорского величества рукой: “Быть по сему. 14 мая 1776 года. Царское Село”.

Опубліковано: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – С. 254-255. Друкується за цим виданням.

МАНІФЕСТ ПРО ЗРУЙНУВАННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

[...] Во-первых, начали они, лет за десять тому назад, да и в самое новейшее время, гораздо далеко простирать свою дерзость, присвоив и требуя, наконец, себе, как будто достояние их собственности, не только всех тех земель, которые нами через последнюю войну от Порты Оттоманской приобретены, но даже и занятых селениями Новороссийской губернии, предьявляя, будто им и те, и другие издревле принадлежали... Во-вто-

рых, вследствие такого себе присвоения Новороссийской губернии земель, дерзнули они не токмо препятствовать указанному от нас обмежеванию оных, воспрещая посыланным для оного офицерам явною смертию, но заводить и строить на них самовластно собственные свои зимовники, а сверх того уводить еще из тамошних жителей и из поселенных полков, гусарскаго и пикинерного, мужеска и женска пола людей... В-третьих, пограбили и разорили они, запорожцы, у одних обывателей Новороссийской губернии в двадцать лет, а именно с 1775 года, ценою на несколько сот тысяч рублей. В-четвертых, не утрастились еще самовластно захватить зимовниками своими приобретенные мирным трактатом новые земли между реками Днепром и Бугом, присвоить и подчинить себе новопоселяемых там жителей Молдавскаго гусарскаго полку... В-пятых, как же они принимали к себе, не смотря на частые им от правительств наших запрещения, не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых, и семейных, через разные обольщения уговорили к побегу из Малороссии для того только, чтобы себе подчинить и завести у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уже и предупели... В-шестых, наконец, те же запорожцы стали распространять своевольные присвоения и до земель, издревле принадлежащих нашему войску донскому [...], делая и сим донским козакам запрещение пользоваться оными землями, которые уже долговременно в их обладании состоять. Всякий, здраво разсуждающий, может тут легко проникнуть как

лукавое намерение запорожских козаков, так и существенный от онаго государству вред. Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основанье зависимости их от престола нашего и помышляли, конечно, составить из себя, посреди отечества, область совершенно независимую, под собственным своим неистовым управлением, в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет, при внутреннем изобилии, безпрестанно обновлять и умножать их число... И тако, по необходимому уважению на все вышеизраженное, сочли мы себя ныне обязанными пред Богом, пред империей нашей и пред самим вообще человечеством, разрушить Сечу Запорожскую и имя козаков, от оной заимствованное. Вследствие того, 4 июня нашим генерал-поручиком Текелием, со вверенными от нас ему войсками, занята Сеч Запорожская в совершенном порядке и тишине. Возвещая нашим верным и любезным подданным все сии обстоятельства, можем мы в тоже время им объявить, что нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ее уродстве, следовательно же и козаков сего имени. Место жилища и угоды тамошние оставляем мы для постоянных и отечеству наравне с другими полезных жителей.

Опубліковано: Эварницкий Д. И. (Яворницкий Д. И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. К.: Веселка., 1995. – Ч. 2. – С. 383-384 [репринтне видання 1888 р.]. Друкується за цим виданням.

Розділ II. УСНІ ДЖЕРЕЛА

НАРОДНІ ПІСНІ

ОЙ ПРИСЛУХАЙТЕСЬ, ХЛОПЦІ

Ой прислухайтесь, хлопці,
Славні запорожці,
Щось у хмарі гуде!
Ой щось на нас, хлопці,
Славні запорожці,
Запригодонька буде.

Ой заслухайтесь, хлопці,
Славні запорожці,
Плече поз плече,
Та не даймо, хлопці,
Славні запорожці,
Москалеві Січі.

Зап. 27 лютого 1891 р. Я. Новицький від Івана Мишталяра. 78 літ, у Кушугувці Олександрівського пов. // Малорусские народные песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 годах. – Харьков, 1894. – С. 42. Друкується за цим виданням.

В ОДНО ВРЕМ'Я ПІД ЄЛИСАВЕТОМ

А

В одно врем'я під Єлисаветом
Много орлів ізлігалось.

А в Москві-городі в засіданнє місті
Сенатори собирались.

Ой собравшись вони в одно місто,
Стали способ собирати,
Як би в війська запорізького
Всі вольності одібрати.

— Ой коли б же нам, пани сенатори,
У них вольність одібрати,
То будем ми і потомки,
Як в отчизні, поживати.

Ой ізбрали вони собі спосіб добрий
Запорожцям волю дати,
Когда була з турком війна —
Патретами поощряти.

А запорожці, люди добрії,
Їх ласкательства не знали
Та тим сенаторам, як правдивим людям,
Во все віри донимали.

Ой як дізнали ті сенатори,
А що запорожці їм вірять,

То й приказали запорізьку землю
Усю кругом мірять.

А розміривши запорізьку землю,
Ї на плани знімали,
А щоб запорожці того не дізнали,
Казани їм в Січ прислали.

А за тії казани запорізькі
Всі пани були у Січі позабирані.
Ой отсе ж тобі, пане кошовий,
За вірні твої служби.

Ой як привезли запорізьких панів
У Москву-город спішно,
Ой як посадили їх у неволю,
Стало сенаторам втішно.

Ой утішились пани сенатори
І меншії генерали,
Що одібрали в запорожців землі
Та й владіють самі.

Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 154-155. Передрук: Героїчний епос українського народу. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. та приміт. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого. — К.: Либідь, 1993. — С. 162-163. Друкується за останнім виданням.

ОЙ ПІД ГОРОДОМ ТА ПІД ЯЛАСАВАТОМ

Б

Ой під городом та під Яласаватом
Много горлиць пролітало.
А в Москві-городі в засідательнім домі
Зібрались всі сенатори.

Ой зібрались вони всі вмісто, –
Стали совіт прекладати:
Ой як би нам в запорожців
Та всі області одібрати?

Будемо самі владіти...

А запорожці, добрії молодці,
Все те гаразд знали,
Посіддали коні воронії
Та й під турка втікали.

Гей, ми підем під турчина жити
Та будемо вірно служити.

Зап. 12 січня 1886 р. Я. Новицький від Агафії Саєнко у с. Покровське Олександрівського пов. Опубліковано: Малорусские песни, преимущественно исторические. – С. 41-42. Друкується за цим виданням.

ПІД ГОРОДОМ ЛЕБЕДИНОМ ГАВИ, ВОРОНИ ЛІТАЛИ

В

Під городом Лебедином гави, ворони літали,
А в Москві-городі москалів збирали.

Зібрали в одно місто, стали совіт пребирати,
Як у славних запорожців всі вольності одібрати.

А запорожці, славні молодці, у їх ласкавості немає,
А вони ж панам, неправедним суддям, почали
правду в вічі казати:

Розсердився ж наш батько рідний,
Він за синів нас не має.

Ой ходімо, милі братці, турецького салтана прохати,
Він нашу тугу розвіє, він нас до себе пригорне.

Зап. 1884 р. народний учитель С. Алексєєв у с. Маломихайлівка Олександрівського пов. // Малорусские песни, преимущественно исторические. – С. 42. Друкується за цим виданням.

ОЙ ІЗ-ЗА ЗЕЛЕНОГО ГАЮ

Ой із-за зеленого гаю
Червоне сонечко зійшло,
Ой із російського краю
Велике військо прийшло.

Червоне сонечко
Вже високо стоїть,
Дивиться батько в віконечко
Та й каже: – Дітки, що будем робить?

Ось перед нами
Неньчине військо стоїть,
От це, мабуть, за нами,
Щоб ішли татар, як саранчу, топить.

– Ой батьку, щось воно не те,
Чого ці гармати горлом до Січі стоять,
Треба, батьку, знати,
Чого вони од нас хочять?

Ой провідали запорожці,
Що Нечоса Текелю послав,
Щоб нас і кошового,
І всю славу Січ атакував.

Був же той день
Великі Зелені свята.
О бодай же твоя, Нечосо,
З того дня душа проклята!

– Ой діти-запорожці,
Що будем робити?
Москаль кличе в гості,
Будемо чи ні йому голову хилити?

Як, діти, будемо його стрічати:
Чи хлібом і солею,
Чи війну об'являти,
Чи йти до нього з доброю волею?

Одні кажуть: – Не дамо за спасибі Січі.
Другі кажуть: – Мир ліпше всього.
А ці: – Нехай нам випалять очі
Та й помрем еден за другого.

Ніколи ж того не буде,
Щоб ми оддали Січ даром;
Поки ще світить сонце,
Всі будем битися з козацьким запалом!

– Бога бійтесь, діти, –
Каже панотець архімандрит, –
Що ви хочете робити,
Прокляті будете з роду в рід.

Ви, дітки, християни
І не підіймайте на брата руки,
Не робіть у серці своєму рани,
Бо за те будуть вам великі муки.

От вам хрест Божий,
На нього ви надійтеся.
І совіт мій здається гожий
І ні в чому, дітки, не журітеся.

– Ну, панотче, по-твоему нехай,
Послухають тебе запорожці.
Забирай, Петре, хліб та сіль
І ходімо до Текеля в гості.

Ну, батьку, Господи, поможи!
І дай нам добрий час,
Хліб, батьку, положи
І спершу говори за нас.

Бо війною, батьку, нічого не вчиним,
Треба доброю волею робити,
Ходім та уклін вхилим,
Та й почнем за діло говорити.

Хліб-сіль Текеля прийняв
І почав нас пригощати,
А як добре підгуляв,
То став і нас до себе прохати.

А наш Петро, кошовий,
Має звичай свій,
Пішов генерала зазивати
До себе, обіду козацького вживати.

Їв Текеля обід бурлацький
Та все смакував,
А після по-козацьки
Вином, медом запивав.

Ой пішов Текеля в свою палатку,
Та й почав міркувати,
Як йому вчинити спочатку
І як нашу Січ атакувати.

Уже всі наші паланки
В Текелієвих руках,
Уже всі його палатки
У наших Січах.

Ой прочитав Текеля папір
Кошовому, писареві од цариці.
Треба нам їхати в двір
Аж у дві столиці.

Ой зібрав наш Калниш
Хоробру дружину,
Брався, сердешний, аж за ніж
Та кляв лиху годину.

Сірома Калниш захлипав гірко,
Зо всяким козаком обіймався,
Сказав: – Прощай, славне, хоробре військо!
Та вже більш і не вертався!

Гей, батьки-отамани!
Кажіть, де діли нашу старшину?
Бере живий жаль за серце,
Як згадаєш славну старину!

Ой почали козаки думать та гадать,
Як би москаля у шори взять,
А далі до Текелі пристали,
Щоб дав білет і велів роботи шукать.

Ой рушили запорожці
До лями на заробітки,
Закивали п'ятами сіроми,
Тільки братцям дали звістку.

Текеля після хоч оглядівся,
Запорожців – споминай як звали!
Ой бідний, зажурився,
Що в шори його взяли.

Ох, життя наше минулося,
Життя бурлацькеє!
Коли б воно вернулося,
Славне життя козацькеє!

Гей, братці, візьміть в руку
Пісочку та й посійте;
Ой тоді воно вернеться,
Як цей пісочок зійде!

*Подав поміщик Єлсаветградського повіту Іван Скопів.
Опубліковано: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або
останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. –
С. 563-566. Друкується за цим виданням.*

СВІТ ВЕЛИКИЙ, КРАЙ ДАЛЕКИЙ, ТА НІДЕ ПРОЖИТИ

А

Світ великий, край далекий,
Та ніде прожити:
Славне військо запорізьке
Хотять погубити.

Ой цариця загадала,
А Грицько порайв,
Щоб зігнати запорожців
Та аж до Дунаю.

Вже ж на річці Базавлуді
І москалі стали,
Славні ж хлопці-запорожці
Пили та гуляли.

Ой вже ж москаль Запоріжжя
Кругом облягає,
А наш батько Калнишевський
Того й не гадає.

Ой із Низу, із Лиману
Вігер повіває,
А вже ж москаль, а вже москаль
Січу обступає.

Васюринський козарлюга
Не п'є, не гуляє
Та вс(е) свого отамана
Рано пробужає:

– Та встань, батьку отамане,
Кличуть тебе люде,
Ой як станеш ти на башти –
Москаля не буде!

А москалі не дрімали,
Запас одбирали,
А московські старшії
Церкву грабували:

Та беруть срібло, та беруть золото,
Восковії свічі,
Ой заплакав пан кошовий
З старшиною в Січі.

Ой взійшов же пан кошовий
Та на круту гору:
– Ой та не руйнуйте, люди добрі,
Хоч Божого дому!

А запорізькі отамани,
Як орли, літали
Та свого батька кошового
Вірненько благали:

– Та позволь, батьку, позволь батьку,
Із штихами стати,
Не одному генералу
З пліч голову зняти!

Не дозволиш із штихами –
Позволь з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками!

А вже ж уступила одна дивізія
Та серед самої Січі,
Ой взяла ж вона січові гармати,
Всі козацькі здобичі.

Ой крикнув же а Калниш кошовий
У Покровській церкві:
– Прибирайтесь, славні запорожці,
Як би к своїй смерті!

Ой крикнув же та Калниш кошовий
На Покровській дзвіниці:
– Ой кидайте ж ви, славні запорожці,
І пістолі й рушниці!

Ой пливе щука з Кременчука,
Розбита із лука.
– Ой тепер же нам, Калниш кошовий,
Та з тобою розлука!

Ой пішли, пішли славні запорожці
А не пішки – дубами,
Ой як оглянуться до славної Січі –
Умиються сльозами.

А вже ж, уже славні запорожці
П'яти показали...
Та встань, батьку, з домовини,
Кличуть тебе люде!

Ой як підеш на Україну –
По-прежньому буде.
Ой піди ж ти до столиці
Прохати цариці,

Чи не вступе царства-землі
По прежні границі.

– Ой царице, наша мати,
Змилуйся ж над нами!
Віддай же нам наші землі
З темними лугами!

– Не на теє ж, запорожцю,
Москаля заслала,
Ой щоб твої луги й землі
Назад повертала!

Текла річка, мала, невеличка,
Заросла лозами,
Заплакав же пан кошовий
Дрібними сльозами:

– Ой великий світ, цариця,
І всім ти владаєш,
А вже ж ти нас, запорожців,
З місця споміщаєш,

Та все ж ти тих вражих панів
Та все награджаєш.

Зап. Д. Яворницький у другій половині XIX ст. у с. Писарівці на Харківщині. Опубліковано: Героїчний епос українського народу. – С. 164-165. Друкується за цим виданням.

ІЗ-ЗА ГОРИ, З-ЗА ЛИМАНУ ВІТЕР ПОВІВАЄ Б

Із-за гори, з-за лиману вітер повіває,
Да вже ж Москва Запорожжя кругом обступає. (2)

Ой облягла, обступила, да в город вступила,
Московськими знаменами город закрасила. (2)

Пішла Москва по куріням запасу збирати,
Як би Січу розорила, начала гадати. (2)

Взяли сотню, кошового і писаря полкового.
– Щоб не було Запорожжя, поки світа того! (2)

Ой покрилось Запорожжя густими лозами,
Не повернем щастя-долі гіркими сльозами!

Зап. 1852 р. І. Дзвоник від діда Оврама Рудкевича, 70 р., у с. Конончі Черкаського пов. Київської губ. Оpubліковано: Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. з увагами М. Драгоманова. – Женева, 1883. Ч. 1. – С. 7. Друкується за цим виданням.

ТА КАЗАВ ЕСИ КАЛНИШ КОШОВИЙ, ЩО У СІЧІ МУДРО

Та казав еси Калниш кошовий, що у Січі мудро:
Ой як вийшли із Січеньки, на серденьку нудно.

Та казав еси Калниш кошовий, що у Січі гречні:
Ой як вийшли із Січеньки – оббив ворог плечі.

Ой у Січі на базарі побито колючки;
Ідуть наші запорозці та і без сорочки.

Та у Січі на базарі загачена гребля;
Ой як вийшли із Січеньки – побив ворог ребра.

Зап. Д. Ф. Запара в Ізюмському пов. Харківської губ. Оpubліковано: Народные южнорусские песни / Изд. А. Метлинского. – К., 1854. – С. 428; Політичні пісні українського народу. – С. 9. Подається за першодруком.

ОЙ ІЗ-ЗА ГОРИ, ОЙ ІЗ-ЗА КРУТОЇ ВІТЕР ПОВІВАЄ

Ой із-за гори, ой із-за крутої вітер повіває;
Та хитрий москаль запорозький край кругом обнімає.

Ой обнявши та запорозький край, в куріні вступає;
Ой уступивши та у куріні, запас одбирає.

Ой по тім боці та у Підпільні широкая гребля;
Ой не одному же запорозцю оббив москаль ребра.

Ой по тім боці та у Підпільні залізнее круччя;
Ой заплачуть славні запорозці із Січі ідучи.

Зап. 1874 р. І. Манджура від діда в Мурафі Богодухівського пов. Оpubліковано: Політичні пісні українського народу. – С. 12. Друкується за цим виданням.

ОЙ З-ЗА ГОРИ, З-ЗА ЛИМАНА
 (“Запорозька пісня, як Січ руйнували”)

Помірно

І, Ой з-за го - ри, з-за Ли - ма - на
 Ві - тер по - ві - ва - - є, кру - гом
 Сі - - - - - чі За - по - розь - - - - - ко - ї Мос -
 каль об - - - - - ля - га - - - - - є.
 Кру - гом Сі - - - - - чі За - по - розь - -
 ко - ї Мос - каль об - - - - - ля - га - - - - - є.

Ой з-за гори, з-за Лимана
 Вітер повіває,
 Кругом Січі Запорозької }
 Москаль облягає. } 2

Облягає москаль Січу,
 Лагерями стали;
 Вони свого отамана }
 Три дні дожидали. } 2

Метнулися по куріням
 Добро забирати,
 А московська старшина }
 Церкви руйнувати... } 2

Беруть сребло, беруть злото,
 Беруть воскові свічі;
 Остається пан Кошовий }
 С писарями в Січі. } 2

– Ой ви, пани, ви, писарі,
 Що ми будемо робити?..
 Ой не гаразд запорозцям }
 Буде в турка жити!.. } 2

– Ой хоч гаразд, хоч не гаразд, –
 Що ж ми будемо робити?..
 Ой ходімо до цариці }
 Милости просити... } 2

Зап. Д. Яворницький [12 грудня 1916 р. в Костянтинівграді
 Полтавської губ. від К. Лазоренка]. Зберігається: ІМФЕ. – Ф. 8-К2.
 – Од. зб. 40. – Арк. 64 зв. – № 120. З мелодією. Копія мелодії: ІМФЕ.
 – Ф. 8-К2. – Од. зб. 45. – Арк. 48, № 75. Опубліковано: Українські
 народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву
 вченого / Упоряд., вступ. ст., приміт. та комент. М. М. Олійник-
 Шубравської. – К.: Муз. Україна, 1990. – С. 202-203. Друкується за
 цим виданням.

ДАРУВАЛА КАТЕРИНА

[Помірно]

1. Да - ру - ва - ла Ка - те - ри - на Всі чо -
ти - ри та ли - ма - ни: - Ой ло - віть ви, хлоп - ці,
риб - ку Та справ - ля - ї - ти ха - ти - ну.

Дарувала Катерина
Всі чотири та лимани...
– Ой ловіть ви, хлопці, рибку
Та справляти хатину.
– Ми ж думали, милі братці,
Що ми справимо жупани,
Заробили ж, милі братці,
А на ніженьки кайдани...

Зап. Д. Яворницький у [20-ті роки ХХ ст.] в с. Капулівка Криворізької округи [на Дніпропетровщині] від діда Федота Кузьмича Забутного. Зберігається: ІМФЕ.– Ф. 8-К2. – Од. зб. 41. – Арк. 14. – № 9. З мелодією.

Копія мелодії: ІМФЕ. – Ф. 8-К2. – Од. зб. 45 а. – Арк. 25. – № 103. Машинописну копію тексту без мелодії з паспортом див.: ІМФЕ. – Ф. 8-К2. – Од. зб. 57. – Арк. 192. Опубліковано: Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. – С. 204. Друкується за цим виданням.

ОЙ НА ЗАПОРОЖЦІВ, НА СЛАВНИХ МОЛОДЦІВ, ПРИВЕЛИКА СТАЛА СЛАВА

Ой на запорожців, на славних молодців*
привелика стала слава:
У неділю**, ув обідню годину
да усіх їх орда забрала.
Ой забрали да попарували
да все по два докупочки,
Заглядаються вони один на одного
як сиві голубочки:
– Ой товариші, да вірнеє*** браття,
ой де ж ваші вороні коні?
– Наші коні в царя на прикові,
тепер же ми самі в неволі.
– Ой товариші да вірнеє браття, де ваші золоті узди?
– Наші узди у царя**** на занузді,
тепер же ми самі у нужді!

Зап. Ф. Бодяньський від М. Мухівни і М. Зінчихи. Автограф зберігається: відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 1-5. – Од. зб. 406. – Арк. 148. Опубліковано: Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 210-211. Друкується за цим виданням.

* Вар.: козаків (Примітка збирача).

** Вар.: що у середу (Примітка збирача).

*** Вар.: ой ви, товариство, да ріднеє браття (Примітка збирача).

**** Вар.: в коня (Примітка збирача).

Ой кругом церкви, церкви січової
Ой караули стали,
Ой священику, отцю Владимеру
А служити не дали.

Ой летить бомба з московського поля
Та посеред Січи впала
Ой хочь пропали славні запорозці,
Так не пропала їх слава.

*Зап. і на ноти поклав А. Маркевич // Записки о Южной Руси /
Изд. П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 236, 256. Друкується за
цим виданням.*

ПІШЛИ НАШІ СЛАВНІ ЗАПОРОЗЦІ

В

Пішли наші славні запорозці
Понад Буг-рікою,
Широкими та низами,
Понад лиманами.

Тепер наші запорозці
У великому жалю.
Що не знали, кому підклониться,
А ще которому царю.

Вони підклонились тому Дурасеві,
Що під ним добре жити.
За все добре – одно непрятно,
Що на свого брата бити.

Та стоять же нові церкви,
Свічі восковії,
А колонтирі як стали
Священику, отцю Ладимиру,
Служити не дали.

Ой летіла бомба та все понад морем –
Посеред Січи впала;
Хоч пропали наші запорозці,
Так не пропала слава.

*Зап. 1874 р. І. Манджура від діда в Мурафі Богодухівського
пов. Оpubліковано: Політичні пісні українського народу. – С. 30.
Друкується за цим виданням.*

ОЙ ІШЛИ НАШІ СЛАВНІ ЗАПОРОЖЦІ

Г

Moderato

Ой ішли наші славні за-по-рож-ці Та по-над Бу-
гом-рі-ко-ю, Ой ши-ро-ко-ю та гли-бо-
ко-ю- Гей, та по-над ли-ма-на-ми.

Ой ішли наші славні запорожці
Та понад Бугом-рікою,
Ой широкою та глибокою –
Гей, та понад лиманами.

Ой уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали,
Ой облягли їх, облягли москалі
Та всіма сторонами.

Ой кругом церкви, церкви січової,
Ой караули стали,
Ой священику, отцю Володимеру
А служити не дали.

Ой летить бомба з московського поля,
Да посеред Січі впала, –
Ой хоть пропали славні запорожці,
Та не пропала їх слава.

Зап. П. Куліш. Опубліковано: Політичні пісні українського народу. – Т. I. – С. 29. Мелодія: К. Ревуцький. Українські думи та історичні пісні. – С. 210; Ф. Колесса. Українська усна словесність. – Едмонтон, 1983. – С. 353. Друкується за останнім виданням.

ОЙ СТОЯЛА МОСКВА ДА Й У КІНЕЦЬ МОСТА

Ой стояла Москва да й у кінець моста,
Да дивилася в воду на свою уроду,
Сама себе войовала, і кров свою проливала,
Нашім козаченькам, нашім молоденькім
Великий жаль завдавала.

Наші козаченьки, наші молоденькі,
Нігде в страху не бували;
Сорок тисяч Москви, виборного війська
Упень вибивали.

Наші козаченьки, наші молоденькі
Да невеселі стали,
Гей, оступила вража драгунія
Да всіма сторонами.

Ой як крикнув Каленич кошовий
Да на хлопця малого:
– Біжи, хлопче, біжи, малий,
Сідлай коня вороного,

Да біжи до царя нового
Гей почувеш, хлопче,
Гей почувеш, малий,
Що царь буде говорити.

Гей, оступила вража драгунія,
Хоче розорити.
Гей, як крикнув Каленич кошовий
Да стоячи серед церкви:

– Гей, прибирайтесь, славні запорозці,
Так як ік смерти.

Гей, як крикнув Каленич кошовий
Да стоячи на дзвіниці:
– Гей, одкидайте, славні запорозці,
Спіси і рушниці.

*З паперів Максимовича, написано його рукою: В Чигирині.
Опубліковано: Політичні пісні українського народу. – С. 9-10.
Друкується за цим виданням.*

**ОЙ ПОЛЕТИ, ПОЛЕТИ, ДА ЧОРНАЯ ГАЛКО,
ДА НА ДОН РИБИ ЇСТИ**

(При знищенні Січі)

А

– Ой полети, полети, да чорная галко, да на Дон риби їсти,
Ой принеси, принеси, да чорная галко, од кошового вісти!

– Да вже ж мені не літати на Дон риби їсти,
Да вже ж мені не носити од кошового вісти.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші узди?
– Наші узди в коней на загнuzді, самі ж ми в нужді.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші коні?
– Наші коні в пана пригоні, самі ж ми у неволі.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші списи?
– Наші списи в государя в стрісі, самі ж ми в лісі.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші рученици?
– Наші рученици у пана в світлиці, самі ж ми в темниці.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ваші луки?
– Наші луки побрали гайдуки, самі ж ми в розлуки.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші жупани?
– Наші жупани поносили пани, самі ж ми пропали!

Зап. М. Максимович. Оpubліковано: Украинские народныя песни, изд. М. Максимовичем. – К., 1834. – С. 128-129; Українські народні пісні в записках Зоріана-Доленги-Ходаковського. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 687. Друкується за останнім виданням.

**ОЙ ПОЛЕТИ, ПОЛЕТИ ТИ, ЧОРНАЯ ГАЛКО,
ДА НА ДІН РИБИ ЇСТИ**

Б

Ой полети, полети ти, чорная галко, на Дін риби їсти.
Ой принеси, принеси ти, чорная галко,
од кошового вісти.

– Ох вже ж мені не літати на Дін риби їсти,
Ох вже ж мені не носити од кошового вісти.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші коні?
– Наші коні в канаві на прикові, самі ж ми в неволі.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші узди?
– Наші узди в коней на занузді, самі ж ми у нужді.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші луки?
– Наші луки забрали гайдуки, самі ж ми у тузі.

– Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші каптани?
– Наші каптани поносили пани, самі ж ми пропали.

– Ой полети, полети ти, чорная галко, на Дін риби їсти,
Ой принеси, принеси ти, чорная галко,
од кошового вісти.

Зап. О. Бодяньскій. Автограф зберігається: відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 99. – Од. зб. 187. – Арк. 168. Оpubліковано: Українські народні пісні в записках Осипа та Федора Бодяньських. – С. 210. Друкується за цим виданням.

ОЙ МОСКАЛЮ, ОЙ МОСКАЛЮ

Ой москалю, ой москалю,
Ой що так худо робиш,
Ой що наше славне Запорожже
Уже в кінець переводиш?

Ой не жалуйте, запорозці,
Ви на московські генерали,
А жалуйте, запорозці,
Да на свої вражі пани.

Бо вони, пани, перебісови сини,
А все вони поробили,
Що всі степи, усі плавни
Москалеві уручили.

А тепер наші запорожці
У великому жалю,
Що не знали, кому поклониться,
Да которому царю?

Поклонилися б ми восточному –
Та той нас не приймає.
Ходім служити ми до турчина,
Турчин нас добре знає.

– Ти, турецький царю, ти, турецький царю,
Змилуйся над нами:
Прийми нас у свою землю
Курінями.

– Ой рад же ж я, запорозці,
Вашу волю вчинити,
Коли ви будете, славні запорозці,
Мені зміну робити.

– Ми не будем, ти, турецький царю,
Тобі зміни робити,
Бо нас присягає усіх сорок тисяч
Тобі вірно служити.

*Зап. 1881 р. Х[ведір]В[овк] від Андрія Коломійця в Добруджі,
у Катирлені. Оpubліковано: Політичні пісні українського народу.
– С. 132-133. Друкується за цим виданням.*

ОЙ НЕ ГАРАЗД, ЗАПОРОЖЦІ

Не швидко

Ой не га-разд, за-по-рож-ці, Не га-разд вчи-ни-ли,
Степ ши-ро-кий, край ве-се-лий Та й за-на-пас-ти-ли!

Ой не гаразд, запорожці,
Не гаразд вчинили.
Степ широкий, край веселий
Та й занастили!

Наступає чорна хмара
І дощик із неба.

Зруйнували Запорожжє –
Буде колись треба!
Ой чи гаразд, чи не гаразд,
Нічого робити!
Буде добре запорозцям
І під турком жити.

*Зап. і на ноти поклав А. Маркевич // Записки о Южной Руси –
С. 234-235, 254. Друкується за цим виданням.*

ДА ВСТАНЬ, БАТЬКУ, С ТОГО СВІТА, ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАНЕ

А

Да встань, батьку, с того світа, великий гетьмане,
Як поїдем до цариці – по прежнему стане.

– Ой царице, наша мати! Змилуйся над нами,
Оддай же нам наші землі с темними лугами.

– Не на теє, миле братте, я Січ руйновала,
Ой щоб я вам ваші землі, клейноди вертала.

Тече річка невеличка, підмиває кручі,
Заплакали запорозці од цариці йдучи.

Васюринський козарлюга все п'є та гуляє,
Отамана кошового батьком називає:

– Позволь, батьку-отамане, нам на башті стати.
Як не соромно а цариці та Січ руйновати!

Не позволиш с шабельками, позволь с кулаками.
Нехай наша слава не гине поміж козаками!

*Зап. П. Куліш // Записки о Южной Руси. – С. 321-322.
Друкується за цим виданням.*

УСТАНЬ, БАТЬКУ КАЛНИШЕВСЬКИЙ, ПРОСЯТЬ ТЕБЕ ЛЮДИ

Б

– Устань, батьку Калнишевський, просять тебе люди,
Та поїдем до столиці, по прежнему буде.

Та поїдем до столиці, благи цариці,
Шоб віддала нашу землю, царській клейноди.

– Не на те я, милі братці, Січу такувала,
Шоб віддала тую землю і клейноди вертала.

Тече річка невеличка – поробляє кручі,
Та заплакав Калнишевський від матусі йдучи.

Великий світ, рідна мати, напуск напустила,
Славне військо запорозьке та й занастила.
Ой занастила, у Січ уступила...

В неділеньку, ранесенько, лагерями стали,
А в вівторок разів сорок Січу такували.
Московській генерали церкви грабували.

Грабували срібло, золото й воскові свічі.
Зоставайся, Калнишевський, с писарями в Січі.

Вже покрилось славне військо густими лозами
Та заплакав Калнишевський дрібними слезами.

Вже покрилось славне військо за жовті піски,
Та не взявся Калнишевський ні пити, ні їсти.

Зап. 15 червня 1884 р. Я. Новицький від Степана Власенка, 87 літ, Кузьми Лутая, 74 літ, Фоки Бранця, 70 літ, на рибній ловлі на Дніпрі біля острова Хортиця. Опубліковано: Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 годах. – Харьков, 1894. – С. 43-44. Друкується за цим виданням.

ОЙ НА КОЗАЧЕНЬКІВ, ОЙ НА ЗАПОРОЗЦІВ

А

Ой на козаченьків, ой на запорозців
Та пригодонька стала:
Ой у середу та й у обідній час
Їх Москва забрала.

Крикнув Швачка та на осаулу:
– Із коней додолу!
Ох і не даймося, панове молодці,
Ми москалям у неволю!

Москалики умні, москалі розумні,
Розуму добрали:
Ой наперед Швачку із осаулою
Докупи зв'язали.

Ох і зв'язали і попаровали
Й на вози поклали,

Із Богуслав'я до Білої Церкви
Їх у неволю забрали.

Ох де ж ваші, панове молодці,
Воронії коні?
Ой наші коні в пана на припоні,
А самі ми в неволі!

Ох а де ж ваші, панове молодці,
А срібнії узди?
Ой наші узди в копех на занузді,
А самі ми у нужді.

Ох а де ж ваші, панове молодці,
Ясенький списи?
Ой наші списи вже в пана у стрісі,
А самі ми у лісі!

Ох а де ж ваші, панове молодці,
Грімкий рушниці?
Ой наші рушниці в пана у світлиці,
А самі ми в темниці!

Ох а де ж ваші, панове молодці,
Голубії жупани?
Ой наші жупани поносили пани,
А самі ми пропали!

Ох а де ж ваші, панове молодці,
Чоботи-сап'янці?
Ой наші сап'янці позбірали райці
У неділеньку вранці!

Ой пошлімо галку, ох пошлімо чорну,
А до Січи рибу їсти,
Ох нехай донесе, ох нехай донесе
До кошового вісти.

Ох уже ж гальці, ох уже чорній
Та назад не вертатця.
Ой уже ж нам, панове молодці,
Із кошовим не видатця.

Зап. П. Куліш від К. Таранухи. Опубліковано: Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 135-136. Друкується за цим виданням.

ОЙ ПОЛЕТИ, ГАЛКО, ОЙ ПОЛЕТИ, ЧОРНА Б

Andante, molto moderato

Ой по - ле - ти, гал - ко, ой по - ле - ти, чор - на,
Да й на Січ ри - би їс - - - ти. Ой при - не - си, гал - ко.
ой при - не - си, чор - на, Від ко - шо - во - го віс - ти.

Ой полети, галко, ой полети, чорна,
Да й на Січ риби їсти.
Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
Від кошового вісти.

Ой да уже ж гальці, ой да уже ж чорній
Да на Січ не літати,
Ой да уже ж гальці, ой да уже ж чорній
Вістей не слыхати.

– Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Та де ж ваші жупани?
– Ой наші жупани поносили пани,
Сами ми пропали.

– Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Ой та де ж ваші списи?
– Ох і наші списи у пана у стрісі,
Сами ми у лісі.

– Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Та де ж ваші рушниці?
– Ой наші рушниці в пана у світлиці,
Сами ми в темниці.

Ой полети, галко, ой полети, чорна,
Да й на Січ риби їсти,
Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
Від кошового вісти.

Ой да уже ж гальці, ой да уже ж чорній
Да на Січ не літати,
Ой да уже ж гальці, ой да уже ж чорній
Вістей не слыхати.

Зап. М. Лисенко. Опубліковано: М. Лисенко. Збірник українських пісень. – [К.], 1876. – Вип. 3. – С. 2; Ф. Колесса. Українська усна словесність. – С. 354-355. Друкується за останнім виданням.

ПО ТОЙ БОЧОК БАЗАВЛУКА ЛАГЕРІ СТОЯЛИ

А

По той бочок Базавлука лагері стояли,
Молодії запорожці пили та гуляли.

А між ними їх атаман – один не гуляє,
А він свого Харька-батька та в сні пробуджає.

– А встань, Харьку, а встань, батьку, просять тебе люди,
Як вийдеш ти на гряницю, по прежнему буде.

Як вийдеш ти на гряницю, то проси цариці,
Нехай віддасть степи добрі по прежню гряницю.

– Ти, царице милостива, змилуйся над нами,
Верни степи, край веселий с темними лугами!

– Не на те я, Харьку-батьку, полки набирала,
Щоб степ добрий, край веселий [назад] повертала.

Тече річка невеличка – піднімає кручі,
Ой заплакав Харько-батько від цариці йдучи.

Пішов назад Харько-батько темними лугами
Та умився Харько-батько дрібними слезами.

– Ой ви, хлопці-запорожці, що ви наробили?
Степи добрі, край веселий та й занастили!..

Тече річка невеличка – кручі поробляє,
Уже москаль Запорожжя кругом облягає.

– Благослови, отамане, нам на башті стати:
Москаль буде із мечами, а ми с кінжалами.

Не виб'ємо кінжалами – виб'єм кулаками,
А щоб слава не пропала поміж козаками.

*Зап. 1885 р. Я. Новицький від Логвина Несвата у Новогуналівці
Олександрівського пов. Оpubліковано: Малорусские песни,
преимущественно исторические. – С. 42-43. Друкується за цим
виданням.*

ОЙ З-ЗА ГОРИ, З-ЗА ЛИМАНА ВІТЕР ПОВІВАЄ

Б

Andante, molto sostenuto

Ой з-за го - ри, з-за Ли-ма - на ві-тер по - ві -

ва - є - Кру-гом Сі - чі За - по-різь - кій

мос-каль об - ля-га - є. Та кру-гом Сі - чі

За - по-різь - кій мос-каль об - ля-га - є.

Ой з-за гори, з-за Лимана вітер повіває –
Кругом Січі Запорізькій москаль облягає.

ФОЛЬКЛОРНА ПРОЗА

АТАКУВАННЯ СІЧІ

Облягає москаль Січі, лагерьми стали,
Вони ж свого генерала три дні ожидали.

Шатнулися по куренях запасу шукати,
А московська вся старшина церкви оббібрати.

Та беруть срібло, беруть злото, ще й воскові свічі,
Зостається пан кошовий з писарями в Січі.

Ой устань, Харку, устань, батьку, просять же нас люде:
Як станемо на гряниці, по-прежньому буде.

Як вийдемо на гряницю, та впросим царицю,
Щоб оддала степи вільні по прежню границую.

– Та не на те ж я, вражі сини, москаля зібрала,
Щоб степ добрий, край веселий, назад повертала!

Ой устань, Харку, устань, батьку, що ж ми наробили,
Що степ добрий, край веселий та занапастили!

Та тече річка невеличка з-під білої кручі --
Заплакали запорожці, від цариці йдучи.

Встає хмара з-за Лимана, а другая з поля --
Заплакала Україна, така її доля!

*Зап. М. Лисенко у с. Кліщинці Золотоніського пов. на
Полтавині. Опубліковано: М. Лисенко. Збірник українських пісень.
[К.], 1869. Вип. 2. – С. – 10; Ф. Колесса. Українська усна словесність.
– С. 368-369. Друкується за останнім виданням.*

Січ атакована генералом Текелієм таким чином. Прийшовши з озброєною армією до Дніпра, він оддав наказ усім своїм полкам, розкомандирувавши їх як належить, наблизитися до Запорожжя саме в один день і уроче число, тобто саме на Тройцю, на Зелені свята у травні (червні) зайняти по Дніпру всі запорозькі землі. Сам же з дивізією та артилерією саме того дня наблизився до Січі й, ставши за дві версти од неї, на відкритій місцині розбив свої намети і звелів вишикувати в лінію всю артилерію навпроти Січі, не роблячи, однак, жодного пострілу; та й від Січі не було ніякого супротиву. І доки стояв генерал наметами коло Січі – два дні, за цей час через кур'єрів стало відомо всім – як січовому начальству, так і Текелію, що російські війська вже зайняли всі паланки, містечка й слободи по всьому Запорожжю. Лише на третій день послав Текелій свого гінця в Січ і попрохав старшину запорозьку до себе в гості. Отримавши таку звістку, кошовий зібрав усіх курінних отаманів на сходку, та й почали радитися.

– А що, панове отамани, тепер будемо робити? От москаль у гості нас кличе! Чи підемо, чи не підемо? Оддамо Січ москалеві чи не віддамо?

І почали отамани, ватажки й інші характерники з-поміж себе бунтуватися: одні згодні були змиритися, інші заперечували, сподіваючись на своє характерство (неушкодженість завдяки чарам) й казали:

– Нехай Текелій приведе ще стільки війська, як оце, то всіх у пух розіб'ємо, як мух передавимо! Чи то можна Січ і славне Запорожжя москалеві віддати за спасибі? Цього ніколи, поки світить сонце, не буде!...

Такою відважною була вся сірома, бурлаки та неодружені, до того ж вони й маєтності ніякої не мали, тому й бунтували. А здебільшого, як із отаманів, так і з багатих козаків, які мали дружин та дітей*, інші чималі статки по зимівниках, міркували так: хоч ми військо Текелієве, що перебуває нині в таборах, і винищимо нещадно, до ноги, але біда в тім, що полки, які вже вступили у наші володіння і зайняли всі паланки й слободи, зачувши про наш опір, розорять усі наші тамтешні пожитки, жінок та дітей наших люто скарають на смерть, тому й незгодні з думкою відважних бунтівників. А до того архіандрит**, який перебував у Січі, почувши про таке їхнє безладдя й бунт, вийшов у всьому священницькому облаченні з церкви із хрестом, почав умовляти заколотників:

– Побійтеся Бога! Ви християни і підіймаєте руку на християн! Ви християни і жадаєте пролити кров єдино-

* Корж говорить про це на 103 році свого життя і міг, звісно, забути, що жонатих козаків у Січі не було, ні в яких зібраннях, тобто радах і сходках, вони участі не брали, а тим паче курінними отаманами бути не могли. Окрім того, одружені мешкали по селах, а зимівників не мали права мати (*Приміт. А. Скальковського*).

** Володимир Сокальський, який за указом імператриці 1774 року із начальника Січових церков став архіандритом (*Приміт. А. Скальковського*).

утробну! Побійтеся і не йдіть на таке: видно, вже доля наша така, і ми приймаємо від Бога достойно по ділах наших! Ось вам хрест і розп'ятий на ньому, якщо ви його не послухаете, то загинете враз!..

Від такого разючого умовляння, гадаю, кам'яне серце залилося б сльозами; почали плакати не тільки бунтарі, а й уся старшина і військо, всі тут же відповіли архіандриту:

– Ну, панотче, так тому й бути! Знав ти, що сказати: ми готові за тебе й голови наші положити, а не тільки послухати!

... Потім, коли вже після звернення архіандрита й через інші обставини всі схилилися до єдиної думки, то почали говорити кошовому:

– Ну, батьку, вельможний пане, тепер як хоч, так і думай зі своїми гостями, а ми готові тебе слухати: як йти, то йти.

Кошовий їм сказав:

– Не можна, братці, не йти, бо це вже не дурниця, як самі бачите, що москаль нас атакував кругом і наставив на нас всю артилерію. Це вже гості такі, що пішовши до них, навряд чи назад усі повернемось. Але бути тому! Тож нічого вже довше думати. Господи, поможи! Дай, Боже, час добрий! Ходімо, панове отамани. Що буде, то буде, а більше буде так, як Бог дасть.

По цьому, взявши хліб-сіть, пішли всі до Текелія в намет і, піднісши дар, сказали:

– Кланяємось вашій величності хлібом і сіллю.

– Дякую, запорожники, за хліб і за сіль, – відповів їм Текелій і звелів слугі своєму взяти від них хліб та й почав розпитувати: хто у них кошовий і які після нього перші чиновники та як називаються. І коли кошовий, стоячи попереду, пояснив, що він – Калниш (тобто Калнишевський), а чиновники його – суддя Косап* і писар Глоба, а всі інші (показав на отаманів) курінні отамани, теж чиновники з усіх 40** куренів. Текелій запросив кошового сісти, й іншим чиновникам були дані місця. Пригостивши їх задля годиться та розпитавши, що слід, пішов з ним в Січ, взявши з собою частину офіцерів та охоронного війська і, бачачи, що запорожці здаються йому добровільно, наказав тієї ж миті згорнути свою артилерію. Прийшовши в Січ, спитав кошового:

– Куди ж ти, кошовий, мене спершу поведеш у гості?

Кошовий, поклонившись, запросив його та всіх офіцерів до свого куреня і запропонував гостям щедру трапезу в дерев'яних ваганах та коряках*, із ложками й тарілками дерев'яними. Поповівши, Текелій дуже дякував за

* Це помилка. Ми вже говорили, що суддя Микола Тимофійович на прізвище Косап, помер 1774 року; його місце тимчасово зайняв Андрій Вербицький, а потім до падіння Коша – Павло Фролович Головатий. Військового осавула Сидора Білого не було в Січі – він перебував із депутацією в Москві (*Приміт. А. Скальковського*).

** Микита Корж помиляється: у Новій Січі було 38 куренів (*Приміт. ред. А. Швидька*).

* Вагани – велика дерев'яна чашка або миска; коряк, або черпало, – різновид великої ложки чи кухля на довгій ручці для розливання страви. Використовується у нас на флоті (*Примітка А. Скальковського*).

страву й дивувався надзвичайно, що весь сервіз, навіть посудинки для напоїв, був дерев'яним, а їжа вельми смачна й різноманітна. Зрештою спитав у кошового:

– Хто у вас такі смачні страви варить?

Кошовий відповів:

– У нас, ваша світлість, по куренях козацьких дуже хороші та вправні кухарі.

Текелій попрохав кошового, щоб і йому відпустив одного такого кухаря, обіцяв дати йому добрячу платню, а кошовому забажав подарувати два камінні блюда, а також усім курінним отаманам по одному, щоб таку добру страву вживали не з корит, а з блюд. Після цих промов та обіцянок Текелієвих один із курінних отаманів на прізвище Строць*, звернувшись до гостя, сказав:

– Ваша світлість! Хоч із корита, та до сита, а хоч із блюда, та до худа!

Генерал запитав отамана:

– Що то за примовка? Я її не розумію!

Строць, поклонившись йому, почав тлумачити прислів'я:

– Вибачайте мені, ваша світлість! Ви зволите страви із блюд їсти, а з лиця худі (Текелій, хоч і був високого зросту, проте дуже худорлявий), а ми з корит їмо, зате ситі: от подивіться, добродію, на всіх нас, які ми, та й розбирайте мою примовку. Ми завше із корит їли, у волі й свободі жили й ніякого горя не знали, а ваше життя було під страхом і трепетом повсякчас, бо сьогодні

* Роман Строць – отаман Канівського куреня.

пан, а завтра пропав, і кам'яні чи золоті блюда тоді вже не на користь. Так судить же, милостивий добродію, чи не правду я кажу?*

Текелій зачудувався прислів'ям і дотепністю Строця і не тільки не прогнівався за те, а й дуже дякував йому, поплескуючи по плечу:

– Ну, Строць, дякую за прислів'я, воно таке справедливе, що справедливішого й бути не може, і я ніколи не зможу його забути; все, що сказано в ньому, доречно, справді буває так, як у прислів'ї: наче в око вліпив.

... Перегодом, коли Текелій вже пообідав і розпрощався з кошовим та отаманами, то довго ще цікавився по всій Січі, оглянув усі курені запорозькі та все їхнє майно. Нарешті повернувся до табору і пробув там більше тижня. Протягом цього часу російські офіцери та солдати приходили в Січ, а козаки й отамани відвідували їхній табір, разом гуляли і поводитися один з одним невимушено й вільно.

Невдовзі Текелій, покликавши до себе кошового, суддю та писаря і прочитавши їм іменний височайший указ, велів їм трьом готуватися в Санкт-Петербург до

* Корж зауважує, що запорозьці вважали Текелія боягузом і вірили оповідці, що він так боявся запорозьців, що, йдучи в Січ, рідко їв і пив, і уві сні “жахався, мов з переполоху”. “Бо він добре знав, – робить висновок по своїй простоті Корж, – що за цяця запорозьці; якби добровільно не здалися, то ніяке військо здолати їх не могло б”. Ця розповідь Коржа переповнена злопам'ятністю за розор Січі. А Текелій, як і більшість сербів, був від природи високим і худорлявим (Примітка А. Скальковського).

імператриці, куди незабаром і були відправлені, але не всі, бо суддя Косап ще до від'їзду занедужавши, помер і похований в Січі, а відвезли тільки двох – Калниша і Глобу. Текелій же, прийнявши всю запорозьку палестину під своє управління, привів усіх запорозьців до присяги і, запровадивши свої порядки, як і належало, почувався у цілковитій безпеці, проте все ще перебував у таборі.

Тим часом військо Запорозьке, бачачи, що старшина їхня відправлена до столиці, а заведені московські звичаї та порядки їм не до шмиги, дуже похитнулися та й почали думу думати й гадати, як би москаля в шори взяти (обманути), а самим десь далі помандрувати. І придумали ось що. Зібрали щонайперше 50 козаків і послали до Текелія з хлібом-сіллю в гості. Прийшовши до нього, сказали так:

– Кланяємося, добродію, хлібом і сіллю!

– Дякую, – сказав їм Текелій, – дякую, запорожники за хліб і за сіль. Що ви мені скажете?

– А от що, добродію: ми чули, що нам уже без письмової посвідки й білетів не можна нікуди з Січі відлучатися.

– Так, так, запорожники, не відлучайтеся нікуди без мого відома.

– То для того, пане, ми й прийшли, щоб нам хоч одного білета на всіх написали, бо ми будемо купити триматися й нікуди нарізно не розпливемося.

– Гаразд, гаразд, – продовжував Текелій. – А як же у вас раніше бувало?

– Та у нас, пане, цих білетів ніколи не бувало, ні батьки, ні діди наші їх не знали, та й прадіди не чували, і хто куди хотів, туди їхав і йшов*.

– Так куди ж ви тепер з білетами подастесь, – знову запитав Текелій, – і навіщо?

– До Тилігула, добродію, на заробітки, до лямии**, бо в нас, проклята мати, ні сорочки, ні чобіт, ні... як бачиш, гола сірома, а ще ж треба буде, може, коли-небудь і подушне заплатити, та й панам трохи вділити.

Текелій гучно зареготав і сказав:

– Ступайте, ступайте, запорожники, з Богом, заробляйте собі й у казну збирайте.

– Чуємо, добродію, чуємо! – і козаки, гуртом йому поклонившись, пішли до його канцелярії, а Текелій, покликавши ад'ютанта, звелів видати їм білета на всіх 50 козаків. Коли ж ці козаки вже одержали від канцелярії білет, то, зібравши свої пожитки і харчові клунки, взяли з собою декілька човнів – за кількістю веслярів, теж завантажених майном, і, сівши в них уночі таємно, не тільки тих, хто мав білети, а й безбілетних стільки

* Тут Корж примушує козаків жартувати, бо ми бачили в першій частині праці нашої, як суворо вимагав Кіш від козака письмової посвідки і що навіть на зимівники в степу формальні білети видавалися (*Примітка А. Скальковського*).

** *Тилігул* – річка в Одеському повіті, що впадає великим озером у Чорне море; цей лиман, що по-турецьки називається Делі-Г'оль, або Шалене озеро, давно було відоме козакам й “ґти до Тилігула” означало йти за кордон до Туреччини; *до лямии на рибальню* – буквально: біля каната працювати, тягнути невід (*Примітка А. Скальковського*).

забрали, скільки в човнах поміститися могло, – можливо, з 1000 чоловік, зашуміли в них веслами до Тилігула*.

Через кілька днів до Текелія прийшли ще 50 чоловік по білет і, отримавши його, вчинили так само, як і перші, не забувши взяти з собою безбілетних, скільки вмістити могли. Козацтво, бачачи, що у білетах нікому не відмовляють, прислало ще частину війська, яка теж попрохала білетів, як і інші, не відступаючи від спільного й хитрого свого задуму... Таким способом і порядком сірома з усіх куренів, одержавши білети начебто до Тилігула, майже вся забралася “під турка”, oprіч сліпих, кривих і старих.

Текелієві офіцери, побачивши, що Січ майже опустіла, кинулися рапортувати йому, що в Січі геть немає козаків, і розповіли йому про всі їхні хитрощі та заміри. Тоді генерал ухопився за голову, але пізно, і все допитувався в офіцерів:

– Та де ж вони і куди пішли? Адже вони прохали білетів до Тилігула на заробітки.

Сильно розсердившись, він пішов до намета й у великій задумі та скорботі через оману простої сіроми ні з ким не говорив і нікуди не виходив цілісний день. І ось раптом з'являються останні з січових козаків, у зовсім малій кількості, чоловік близько десяти, вклоняються з хлібом за звичаєм та й кажуть Текелію:

* В Одесі зберігся переказ, що запорожці, які “зашуміли веслами до Тилігула”, там не всиділи, а поселилися біля підніжжя Халджибейської фортеці, у так званій нині Карантинній балці, а персогодом заснували передмістя *Пересип* (*Примітка А. Скальковського*).

– Звели й нам, вельможний пане, видати білети на заробітки.

– Та куди вже вам білети, злії запорожники? – гнівно спитав генерал.

– В Тилігул, пане, до лями.

– В Тилігул, в Тилігул, всі в Тилігул, – розкричався Текелій, – а місто порожнє залишили! Не велю вам нікому білетів видавати!

І прогнав їх з-перед очей. Одначе ж і ці останні, хоч і без білетів, також “закивали п’ятами” слідком за своєю сіромою, подякувавши Текелію за хліб і за сіль. Зрештою Текелій наказав покликати до себе всіх курінних отаманів, але їх з’явилося не більше десятка. Він спитав у них гнівно:

– Чому ж ви прийшли до мене не всі?

– Як же нам, пане, всім прийти, якщо нема нікого по куренях.

– Так де ж вони, що їх нема?

– Отамани, пане, розїхалися по зимівниках, а сірома безвісти розбрелася, та й ми думасмо податися по домівках; чого ми тут будемо і ким командувати маємо? Старшину від нас забрали, а козацького війська немає!

– Так де ж ваше військо? – закричав Текелій. – І де ваші козаки?

– Як, пане, де? А ви ж їм білети повидавали на заробітки, туди, де риба ні по чому, – у Тилігул чи що?

Текелій, сильно розсердившись, накричав на отаманів і вигнав їх із намету. Проживши коло Січі ще трохи, того ж літа поїхав до столиці, а військо його сім літ

стояло на землях запорозьких, доки цілковито утвердилися звичаї московські.

Ось таким чином (бідкається Корж) знатна козацька Січ атакована і славне Запорожжя втратило самостійність!

Оповідь М. Коржа. Оpubліковано: А. О. Скальковський. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 557-562. Друкується за цим виданням.

ПРО КОЗАКІВ, ЦАРИЦЮ ТА ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

Була цариця велика, і сама вона царювала. Тільки супостат наоде, богатирь, що:

– Подай на войну, – виходи!

А вона не сміє – боїться.

– Ну, як ти не смієш виходити, так дай мені двадцятро чоловіка салдат (так, значить, якби у плін).

Вона зраділа і зараз послала.

– Ідіть, – каже оттуди й туди!

Вони пішли.

– Ну, послані єсть вони там, – цариця думає.

Пішли. Не дійшли до його, а від ей відійшли. Окраїлися собі, кошом стали. Каже:

– Чого ми до його підемо, нехай він нас шука!

Прожили собі год в степу так – бурлаками діло: де вівицю вкрадуть, де корову счигають.

На другий год требує вп’ять полководець, каже:

– Вставай, іди, а то я на тебе йду! Чом ти мені не послала двадцятро чоловіка?

А вона каже:

– Іменно, іменно послала.

Потім того сорок чоловіка требує. Вона вспоружила і послала сорок чоловіка: аби б тільки ти мене не йшов рубати!

Потім того іще год. То пак: ті пішли сорок чоловіка тим степом, найшли тих перших.

– Здрастуйте!

– Здорові! Куди ви йдете?

– Цариця послала у плін.

– Та й ми, – каже, – йшли, та тут окошилися. Зоставайтеся і ви тут з нами, будемо жити!

Вони й осталися. І стало їх 60 чоловіка.

На третій год він, полководець, каже:

– Е, ні, царице Єкатерино! Ти мотаєш, ти не посилаєш солдат, як казала.

А вона одписує, що я послала, уже 60 чоловіка послала.

– Ану, ще пошли 60 чоловіка!

Вона послала 60 чоловіка і наказала:

– Ідіть же, – каже, – та шоб ви іменно там були!

– Добре.

І ті пішли. І знов до тих пристали якраз саме на перестріті, в степу.

– А куди йдете?

– Оттак, так і так.

– Та й ми, – каже, – йшли. Чого ви тудя підете? Оставайтеся тут, будемо жити!

І вже вони припаси зробили, і орудія, і все. І стало їх 120 чоловіка. І стали вони запорожці.

Тепер виходе той полководець воюватися. Цариця проситьця. Каже:

– Що я тобі винна?

– Ні, – каже, – давай воюватися!

Уже цариця йде з своїми варміями. Тут сі йдуть – наші, а тут ті йдуть. Ще ж наші йдуть, а вже його дойшли якраз до цих, що в степу окошилися. Ідуть, аж ліс такий та терни!

Запорожці поприсідали, попригинались, поставали, а їм здаєця ліс, що нібито дерева стоять. Як почали вони поміж тими тернами продиратися! То оце іншого запорожець і возьме за чуба, то той так отчеплює, дума, що за гіллячку зачепивсь...

От як пройшли вони той ліс, тоді запорожці прямо стали і хоругов викинули, й у труби заграли. Тії озирнулись, аж страшенне військо за їми стоїть. (А їх усіх 120-ро чоловіка було!). Вони до орудія: тут бах! бах! із орудія, а воно тільки – пс-с – вода! А запорожці понаставляли поли, беруть тії ядра й кулі та їм кидають.

Запорожці маноцівники були, такі лицарі були – страшне діло! Оце розстелють бурку по воді та сядуть по вуглах чотири чоловіка та й пливуть, люльки курячи та ще й у карти граючи! Е! Якби оце запорожець із нами сидів оттут біля груби, то він би таке напустив, що нам здавалося б, що дом горить: ми б жажнулись, а він би сидів собі, їй Богу!

Так вони так і тут поробили: тії стріляють із орудія – стріляють горазд, здаєтьця, як слід, а вистріле, так вода: тільки – пс-с – та й більш нічого. Тоді запорозьці

як жажнули! Так чисто все забрали, а татар на кгамузь порубали.

Це ж тих татар порубали, а тут ідуть вармії цариці із орудіями. Приходять, і сі наткнулися. Побачили – то страшне діло! Військо стоїть! Зараз – бах, бах із орудія, а воно тільки – пс-с – вода!

– Е, – каже, – так не візьмемо. Тут нечиста сила б'єть!

Прийшлося на штихи. Тут запорозьці на коліна впали.

– Що ж, – говорять, – ми б вас і били, так що ж, коли ви наші брати.

(Шо може чий дядько або батько єсть!)

– Що ж ви таке? – питають.

– Ми, – каже, – залпозьці, ми тії самії, що цариця послала. Так і так, – каже, – скажіть цариці, що ми єсть запорозьці. А татар, – каже, – вже ми порубали. Так і цариці скажіть.

Вернулися вармії назад. А вони zostалися. Цариці доложили, шо, мов, так і так. От цариця зараз:

– Узять їх!

Швидко сказать добре, тільки взять їх недобре. Що не робили і солдати вставали, так нічого не зроблять.

Так уже зібрались усі генерали, усі полковники.

– Порадимось, шо їм зробити, як їх обгорнути.

Так там і меж їми вибрався один маночівничок.

– О, стривайте, – каже, – ви, – каже, – не знаєте шо робити! Не знаєте?

– Не знаємо! – кажуть.

– Постривайте ж, – каже, – розложу я бурку, просте-

лю та всередині хліб та дрібок солі положу. А ви которий достаньте, та тільки на бурку не ступай.

Узяв, бурку прослав, положив хліб посередині і солі дрібок ізверху.

– А, – каже, – бачите цей хліб? Ну, хто з вас, – каже, – розумніший? Достань цей хліб і сіль, тільки не ступай на бурку, не ступай. Оттут стій, осьдечки. Нахились тільки, а на бурку не ступай.

От котори сміливіші, засміялись. Кажуть: то він вигадує. А той каже:

– Не смійся, ти достань, та колін не згинай, а нахились та достань хліб. Тут стій. Осьдечки, о! Та не досягнеш, не досягнеш!

От тут заходились, так і справді не досягнуть. Інший нахилитьця та й не встоїть та носом об хліб. А той маночівничок регочется.

– А шо? – каже.

Тоді всі до його приступили.

– Ану ж ти, – кажуть, – і ти не досягнеш!

– Ні, досягну!

– Ану, досягни!

– Добре. О, – каже, – ви не знаєте як.

Лежить бурка розіслана. Він узяв, один край загнув трішечки і – далі: підійшов із другого краю, трішечки загнув, потім із третього – ледви знати, із четвертого... Та так то з того, то з того краю підгинав, підгинав, підгинав, де забіг. Усе потрошку – поки й бурку згорнув! Тоді нахилився, хліб узяв.

– Ось! – каже.

– Ну, так! – кажуть.

Як узяти ж вони турбоватись, як узяти по той бік Ворскли. А то в Букиньщині була гетьманщина – це були ті богатири, стало бути, були. Як почали їх то з того боку, то з того. От вони до Нехвороші подалися і за Орель передалися. А по сей бік Орелі лінія була, а по той бік Орелі, за Нехворошею, полководчина була. А то, що могили, то там були сторожі, щоб уже як побачиш не віру, то й тікай.

Тільки вони за Ореллю положили небагато. І відтіль їх попхнули. Як передалися вони через Орел, так вони як дійшли до Самари, так і тепер церква є з дванадцятьма банями. От і тепер співаєтьця:

Ой Самар-річка да невеличка,
Да промиває кручі.
Ой да заплакав да пан кошовий,
А від цариці йдучи.

(При цьому оповідач витер сльози).

Значить, вони й цариці жалілись, щоб їх не руйновали.

Так оттам, як окошились вони, добре, добре жили!

Як вони добре жили там у Самарі!

Тільки як стало сутужно й там, і там їх стали обіжати.

Так вони рушили тоді під турка на острів. Покинули своє життя й церкву – все і пішли, бо дуже стали їх обіжати.

Ото ж то ті запорожці. Ото ж то їх завежденія! Ото ж їх завежденія.

Оце недавно, може, п'ятнадцять... ні, не буде! Прислали вони двадцять тисяч на поправку, щоб така була, як ми покинули, щоб не руйновалась.

Вони й тепер у Турецчині живуть на острові. І Семен Палій із ними.

Зап. у 1879 р. Г. Я. Стрижевський у Полтаві від 70-літнього Павла Кислого. Опубліковано: Ефименко П. Откуда взялись запорожцы // Киевская старина. – 1882. – Кн. 12. – С. 589-593; Историчні перекази українців / Збр. та опрац. В. Сокіл. – Львів, 2003. – С. 166-169. Друкується за останнім виданням.

ПРО ГЕТЬМАНЩИНУ, ЗАПОРОЖЖЯ І ЧОРНОМОР'Я

Тепер ото радути були коло Дніпра у нас, закля остророжності од турка. Як турок пішов на наш край війною, то наші побережане закля остророжності Дніпр полонили. Понасипали радути, поставили сторожу коло Дніпра, рубали кригу, щоб прісна вода йшла – не давали їй замерзати, щоб туркові не дати на цей бік перейти. Та не тільки тут у нас полонили Дніпр, і в Кременчуці та аж до самих порогів скрізь отака сторожа стояла радутами. То тоді турок тільки дійшов до Ведмедівки та й вернувсь назад.

Як турок ішов тим краєм, Польщею, то ті люде, с тих слобід з Михайлівки, то з Княжого, то що з усіх тих слобід, боячесья турка, тікали сюди. Весь мир відтіль

тівав сюди. І туди вверх Дніпром, аж до Ніжена тікав народ с того боку.

За моєї молодості то старі люди як згадували за те врем'я, то, було, розказують такий случай, шо як одна жінка та чотирьох турків убила. От яким родом воно й було.

На тім боці, недалеко й відсіль, верст за 40 стояла у лісі хатка. У тій хатці жив чоловік із жінкою. Находять на той край турки. Чоловік злякавсь турків, забрав тільки двоє діток та й утік, а жінку таку, шо от-от розсиплетьця, покинув у хаті на Божу волю, бо її не можна було ні на коня посадить, ні на віз покласти. Як осталась та жінка сама, дитину ізродила, зачала себе очищать, окропи гріє, а бачить у вікно, шо прибігло два турки кіньми. Кого боялась, тих два й прибігло. Аж один с коня – та в хату. Вона той окріп, шо гріла, стрівши турка на порозі, як лине йому межи очі, так він і не кавкнув. Та труп його сховала. А другий где-где – не виходить товариш, та й собі в хату. Так вона і тому так. А послі вп'ять два прибігло, вона й тих так. Одним мечем повоювала – усе окропом таки. Було і наш покійний дід невісток своїх як зачне лаять, то все було каже:

– Шо ви скверні... От, – говорить, – жінка була, шо вона чотирьох чоловіка турка вбила. Так ото жінка!

Так отто ж, кажу, весь мир вітгіль тікав сюди у Гетьманщину. Оце Гетьманщина була – наш край, та її й понині Гетьманщиною дражнять. Як оце й сеї війни з турком, як підводу треба або шо доставить куди, а наші побережане там були, то зараз:

– А подай гетьманців!

Так ото воно ся дідова Іваненкова бесідка діялась саме в той час, як тобицькі люди після турецької колотнечі вертались із цього боку, з Гетьманщини, на свої міста. Так, каже, добігаєм с тим хлопцем до Дніпра, аж коло Дніпра багато людей тогобицьких із возами й усім ганням, з чим тікали, вертаються на той бік. Так я, каже, нишком, шо мене ніхто й не бачив, заліз у те гання у їхнє, а той хлопець вернувсь назад, – тому, мабуть, не страшно було. От мене, каже, і перевезли на той бік, аж у Боровицю. І пробув я в тій Боровиці сім год, а там товариш случивсь та повів мене аж у Запорожжа.

От і жили вони у тім Запорожжю, вже не знаю стільки літ жили, аж поки зруйнували Січу Запорозьку. Каже, шо посльдне время москаль налігав запорозьця сильно. Ненавидів він запорозьців і гетьманців. То збитки і попереду сильні робив і беззаконії всякі: худобу грабував, жінок од чоловіків однимав... Збитки, сказано, беззаконія робив усякі. А запорожець ще ж волен тоді був. Так вони запорозьця і оббрехали цареві. Як же й оббрехали? Узяли, нарізали з лошат волосся з хвостів та з грив, а гусари запорозцем не тронені і не зачіплені нічого, та взяли те волосся, та у четверті позакладали і позашивали та й послали цареві, шо от стіко і от стіко запорожець гусарів перебив. Оце їхні й волоси. А тоді гусари в косах ходили, напутрювали, оттака голова була... Царь, прочитавши їх бумаги, каже:

– Попудь його, того запорозьця!

Уже москаль наліга на Січу. А дід таки там був. Наліга москаль, кошовий каже своїм запорозьцям:

– А що, – каже, – пани-молодці, здайтесь!

А було там между їх два хлопці та добрих, мабуть.

Вийшли вони на вал та й кажуть:

– Батьку! Поки сьвіт соньця, нас не возьмуть!

Один каже:

– Я води не дам.

А другий:

– Я огню не дам.

А він їм отвiча:

– Жалко! Там у Гетьманщині наші родителі: батьки й матері, сестри й брати. То знущається сильно, а то ще й дужче знущатиметься з них москаль.

Так уже їм прийшлося, що треба й покориться.

Положили через Дніпр пантонний міст до їхнього начальства, до московського. Главна старшина запорозька, побравши корогви, знамена, вангелію й хрест і все, пішли поклониться московському начальству. Коли сі два хлопці дивляться з валу, а вже Москва запорізьцям червоні шапки надіва і червоні палчатки, і червоні чоботи, – значить луплять їх сердешних. А їх ще багато осталося у городі, 40 тисяч, – так вони взяли та башту забили, міст порвали і москаля в Січу не пустили. Та дожидають ночі. Дождались. Як узяли ночної доби у судна убираться, а москаль там десь через Дніпр перекинув цеп (дід казав і де, та не згадаю), а ніч темна, і вони думали, що запорожець дурень: не вмітимо, як пройти. І виріштовали через цеп більш як сто пушок. Думка така, що як торгне запорожець судном у цеп, то вдарять з пушок, щоб його там затопить. Так не такі ті

й запорізьці були: возьмуть судно порожне та нагрузять його землею та камінням та ще чим та й пустять за водою, щоб через цеп торгнуло. То судно торгне цеп, а вони з пушок і завалять. Думають, що то судно з запорозьцями, а запорозьці тим часом і проскакують за цеп. Там уже за цепом не страшно запорозцеві. То таким побитом живими й проскочили усі 40 тисяч та до турка і втекли у Турещину. А Турещина – як за Берислав, так і Турещина вже була: Чорна Долина, Гайман, Сирогози, тото все була Турещина. І вони, ті запорозьці, упросились до турка. Тепер же їм треба присягти туркові. От вже їм дано кут сюди, Олешки тощо. Тепер там понаселювано бозна стілько слобід. Ото кошовий послав у свою прежню землю запорізьців чоловік два або й три набрать землі теєї, де вони жили, з Запорожжя, запорозької землі. Тепер усі, стільки їх там було, 40 тисяч, кожен собі у свої чоботи землі теєї взяв, запорозької. Повзувалися і пішли на присягу до салтана. І присягають так: на чій землі стоїмо, тому й віруватимем і служитимем. А вони на своїй, на запорозькій, землі стоять, туркові клятьби не дають ніякої. Присягли та й живуть.

А Крим турецький тоді був. Хотя й їздили наші малоросіяне по сіль, так у турка ту сіль брали. 10 рублів заплатить та й набира на віз хоч і 200 пудів та вивезе за башту та й насипа на два й на три вози, щоб легше везти та й їде додому, щоб що не пообіжало.

Тепер уже Москва наліга, щоб Крим одібрать от турків. Запорозьці порадилися між собою:

– Ми своєму цареві присягли, на його землі.

А вже москалі попудили турка відсіль з Чорної Долини, з Гайманів, уже турок заперся у Перекопі, а палата царська була на Гаймані – Долина Гайман є. Тепер москалик найшовсь такий, – думали дурачок дуже, а він, мабуть, розумніший всіх був. Постригли йому волоси, так повистригали абияк, – те покине, а те остриже. Та вбрали його у лахміття у скверне в таке, торби понавішували старчецькі, так як старці ходять. Пішов він у Перекіп до турків. Вони з його кглузують, із малоросіянського старця, а він упав у рів отой і став кричати. Турки його й витягли, того дурника, з рову, та аж три дні, кажуть, вони з його кглузували, з того старця. Як витягли його з рову, він і скрився, та до армії... Як дав знать начальствові, стільки чого треба на той рів, стільки драбинок, стільки тарасу, – так він роздививсь, той дурник. А запорозьці все це й знають, що робитьця.

Поїхало два запорозьці у палату до царя на Гайман. Кажуть:

– Дайте нам ту землю, що ми жили в ній, так ми без нічого той Крим візьмем.

– Не можна, – каже царь, – бо заселено вже слободами ваше місце, а єсть, каже, у мене землі коло Чорного моря, то ті я вам дам.

Так вони й согласились. Тільки часть согласились, а часть у Турещині остались, аж поки Гладкий їх вігтіль не вивів. Так іще ті од царя не приїхали, а ці вже знають, що коло Чорного моря подаровано їм землі. Ну, так кавалерію, каже, обвів запорожець Сивашем, а піхоту той дурник провів через вал. Той рів закидали, а на

вал драбинки поставляли та й вилізла армія. Ніч темна, а були такі, що пообертали пушки на їхню ж сторону, тільки одної углової не обернули, і позаклепували у пушок пановки. Як вилізла музика з барабанами, а запорозьці вігтіль виїхали Сивашем, а сі з моря піші, так вони як з сії углової вистрелили, то чимало вилушили. А там посеред кріпості могила стояла, то як стрельнула бомба, як попала на ту могилу, то так як рів перекопало щось. Так воно й понині єсть. Оце стільки чумакував я, то все той рів є.

Так ото той дід там й був усе в тих компаніях. А як уже кончилась війна, то їм й дано землю там, коло Чорного моря, отто ж вона й Чорноморією й зветься. І він, той дід, був уже у Катирнодарі жителем. То тут він був Іваненко, а там у запорозьців Бурдуніс...

Зап. 1885 р. П. Мартинович у Катернодарі від дідуся. Опубліковано: Мартинович П. Из народных преданий о Гетьманщине, Запорожье и Черноморье // Киевская старина. – 1885. – Кн. 11. – С. 538-542; Историчні перекази українців. – С. 169-173. Друкується за останнім виданням.

[КОЗАКИ-ЗАПОРОЖЦІ]

– Скажіть же мені тепер, діди, як воно так сталось, що москалі забрали у таких лицарів, як запорозці, Січ?

– Як це сталось? А ось як. Вони сперше пробували взяти Січ силою, так нічого не зробили: оце як понакидають у Січ куль, то кошовий і каже козакам:

– А підіть, хлопці, та повикидайте ті кулі геть, – чого вони тут будуть качатьця?

Бачуть москалі, що діло їх плохо, піднялись тоді на хитроші: обібрали десь церкву, забрали охрести та ікони і давай молебствовать та три дні молебствовали. Дойшли вони до рівчака, а там башта стояла, там і стали. А у Січі був один хлопчик, літ дванадцяти. Він і каже кошовому:

– Позволь, батьку, мені срібним гудзиком от того генерала у воко встрілить (а його треба було в праве око улучать). Як дозволиш його вбити, то не будеш червоних чобіт носити.

А кошовий єму не дозволив, бо москалі з іконами та з охрестами йшли.

– Як не дозволиш, батьку, генерала вбити, то позволь, батьку, хоть шапку з него збити.

Кошовий дозволив. Так той хлопець як стрельнув, так і шапки не порунтав, а тільки збив її з голови... Тут москалі знов давай молебствовать та охрести піднімати. Козаки і впустили їх в Січ. Тоді москалі зазвали до себе кошового та писаря у гості та й давай неби б то їх угощати: посадили їх на тоненькі лавки, поприкривали сукном, а там уже, нижче тих лавок приготовлені були ями. Як вони сіли так і провалились. Тоді москалі кинулись до кошового та до писаря, облупили їм ноги по коліна, а голови по вуха. А хлопчик баче таку біду та й каже:

– Я піду та позову в гості ще других.

Іде та й співає: “Наші братці-запорожці побрали по коліно красні чоботи, а по вуха шапки червоні”. А це він хотів упредити других козаків. Так де ж там? Москалі позазивали козаків до себе та давай їх горілкою

поїть. А тим часом солдатня поприворочувала всі чайки, що запорожці було приготували собі. То которі запорожці були здорові, то одлили воду та й повтікали, а которі слабі, то вони й zostались сиднями. Після того уже москалі кинулись на Січ і де що було, то вже не минуло їх рук.

Брали-брали москалики
Срібло-злото, войскової свічі,
Остається пан кошовий
З писарем у Січі...

Зап. у 1890-х рр. Д. Яворницький у с. Капулівці Катеринославської губ. від учителя А. П. Бінятівського. Опубліковано: Эварницький Д. И. По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 326; Историчні перекази українців. – С. 174. Публікується за останнім виданням.

ГАЛАГАН – РУЙНІВНИК СІЧІ

Оцю Січ разорив якійсь Галаган. Він знався з чортами. І як ще був він далеко од Січі, то якійсь-то хлопчик просив кошового атамана, щоб цей дозволив застрілити Галагана у ліве око, – інакше нельзя було вбити. А кошовий і каже:

– Не слідує проливати християнську кров.

А як побачив, що Галаган уже близько, тоді й сам став просити хлопця, щоб він убив Галагана. Тільки тоді вже було пізно. Галаган був великий характерник і зробив так, що казалось, будьто у нього не одна голова, а багато. Тоді й хлопчик уже не міг розлічити, де у нього настояща голова.

– Тепер бий сам, – каже він кошовому, – а я не можу знати, куди стріляти, бо у нього бач скільки голов...

Так той Галаган і розорив Січу. А як розорили Січу, то більша половина козаків утекла в турецьку землю, посідавши на лодки, а тим, щ[о] побрали, москалі позрубували голови. Більш усього досталось сидням за те, що вони не хотіли покориться.

Зап. у 1890-х рр. Д. Яворницький у с. Капулівці Катеринославської губ. від учителя А. П. Бінятівського. Оpubліковано: Эварницький Д. И. По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 326; Историчні перекази українців. – С. 174. Публікується за останнім виданням.

ПРО ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ ТА ЦЕРКВУ, ЩО ПІШЛА ПІД ЗЕМЛЮ

Понаравилась, бачте, цариці Катерині запорожська земля. От вона й задумала звести з неї запорожців. Задумала та й прибігла сюди аж із самісенькаго Петенбурху та й стала отут саме, де стоїть у нас млин на горі. Стала і давай зазивати до себе запорожців, неби б то в гості. От вони й зібрались. А проміждо ними був один такий, що дещо знав собі, – так знаюкою він і звався у них. Він і непоказний із себе був: такий невеличкій, хромий та ще й підсліпуватий. Шлявсь десь по степах та лазив десь по плавнях, а далі й почув, що козаки збираютьця до цариці. Кой-як дошкандибав до Січі та зараз на майдан; дивитця – аж там рада; він і собі до ради.

– А куди це ви, панове-молодці, зібрались?

– До цариці в гості!

– Ось послушайте мене, панове, та не ходіте ви до тих клятих москалів.

– А чому так?

– А тому, що превелике буде вам лихо від них.

– Шо за лихо? Та нема того на всім світі лиха, щоб ми його боялись! Підьмо, братці, що з ним базікати?

От і пішли. Приходють прямо до цариці, отдають їй чолом, чи я[к] там треба, а вона зараз і пита їх:

– А чи всі ви, дітки, прийшли?

– Усі, мамо!

– І нікого на Січі не залишили?

– І нікого, мамо, на Січі не залишили, окрім хіба тих, що хромі, або сліпі, або убогі.

– Ну, помолітьця ж тепер Богу та попросайтесь із своєю Січею, бо більш вам її не бачити. Не с тим я прийшла до вас, щоб ша[н]увати, а щоб руйнувати.

Як тільки вимовила цариця оці самі слова, зараз же кинулись до запорожців москалі, позакували їх у кайдани, поодбирали од них худобу та й поразсилали кудись світ за очима. Як ось почули уже ті, що позаставались на Січі, давай мершій збирати своє збіжжа та сідати на каюки, та тікати під турка. Вискочили уже геть-геть за Січу та й схаменулись.

– Ех, панове-молодці, усе ми гаразд зробили, усе ми добре вдіяли, та тільки одно погано учинили, що церкву свою покинули. Ну, що ж тепер казати?.. Хай криє її Божа Мате!..

А тим часом москалі уже перев'язали запорожців, уже й кинулись до Січі, та тільки трохи опізнались. До

неї – а там нікогісінько нема, стоїть одна церковця.

– Ну, що ж, – кажуть, – нам і церква здастця!..

Та до неї, а вона від них; до неї, а вона від них; до неї, а вона від них... Потім отак ходила-ходила та й пішла скрізь землю перед самісенькими очима москалів. Уся, як єсть, з дзвіницею і с крестом, так і пірнула. Одна яма од неї тільки й зосталась. Наші батьки ще бачили хоч ту яму, а ми вже й ями не бачили: вода підмила. Це вже, мабуть, за наші тяжкі гріхи.

Зап. у 1890-х рр. Д. Яворницький у с. Капулівці Катеринославської губ. від Прокопа Табуненка. Оpubліковано: Эварницький Д.И. (Яворницький Д. И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 325-326; Историчні перекази українців. – С. 174-175. Друкується за останнім виданням.

ПРО АНТОНА ГОЛОВАТОГО, ОНОПРІЯ ШПАКА І ЦАРИЦЮ КАТЕРИНУ

Се було, як Антон Головатий був у Петербурсі. У його, бачте, вуси були довгі. А був у його писарь Онопрій Шпак. То були вони у цариці, бо цариця хотіла на вуси його подивитись. Подивилась та й не вірила, чи то настоящі вуси, чи то він надточує чим, та й сказала медом намазати. А у його природа така була. Ну, а потім вона й каже Головатому, що й землю дає, й ліса, і усе... А Шпак і каже:

– Та не вірь ти, – каже, – москалеві, бо хто москалеві повірить, то й сам невірний!

А вона не розібрала та й питає, що він каже. А там з чугуївських хтось був та й сказав їй.

– А хто ж то москаль, – питає.

– Ти! – каже.

То тоді його за губу крючком заціпили та й повісили, щоб ногами землі не доставав, да так до вечора й висів.

Багато розказують, та таке бозна що: ото начебто Катерина запоріжців на обід закликала та звеліла подавати їм довгі ложки. Думає, як то вони їстимуть тими ложками? А вони ті ложки побрали та й почали один одного через стіл годувати. Оттаке!

Зап. у 1891 р. П. Єфименко від Ананія Коломійця у с. Катирлезі на Катеринославщині. Оpubліковано: Єфименко П. Откуда взялись запорожцы. – С. 581-582; Историчні перекази українців. – С. 175-176. Публікується за останнім виданням.

КОШОВИЙ КАЛНИШЕВСЬКИЙ І РУЙНУВАННЯ СІЧІ

А

Запорожці просили кошового Калниша:

– Поїдь, пане атамане, до цариці, хай змилується, бо чутка ходе, що згонять нас відсіль.

– Ні, – каже, – лучше поїду в Київ та помолюсь Пречистій: вона скоріше змилується.

Поїхав, помоливсь і вернувся.

Ось незабаром і московське військо опинилось біля Січі. Кошовий пішов в церкву, а за ним ув'язалась собачка та й собі туди... Побачили козаки і кажуть:

– Е, братці, це не перед добром зрада! Давайте уб'ємо кошового!

Почув джура та до кошового:

– Так і так, пане кошовий: тікай, бо буде біда.

Пов'язав він голову кошовому платком, веде в бокові двері і просе:

– Пропустіть, – каже, – люди добрі: у чоловіка з носа кров пішла.

Пропустили. Джура одвів його геть-геть і каже:

– Иди, пане кошовий, у ту он хату, шо біля Підпільної, там сховають.

Кошовий в хату та на горище, і прикрили його нехворощею...

Стали виходить з церкви, стали шукать: і сюди, і туди – нема кошового... Баче Калниш кошовий, шо біда, діждав ночі та й махнув в московський стан. Махнув, кажуть, та уже більше і не вертався: його закували в залізо...

Обступив москаль Січ і об'явив:

– Здавайтесь, хлопці, добром, бо буде біда!

Старі запорожці тобто і здаються, так молоді не те... Спалили міст на Підпільній, забрали пушки, ружжя в плавню і ждуть, поки москаль начне палить.

У Січі був протопоп Ладимир. Узнав він їх думку і почав совітувать:

– Повініться, – каже, – братці, не гнівіть цариці! Сила, – каже, – нерівна: вас багато, а москаля ще більше. За це милості вам не буде, лучше, – каже, – ідіть в церкву, помолимось: шо Бог дасть, те і буде.

Послухали деякі попа, та на свою біду: не вціпили вийти в церкву – тут їх і закували в залізо... Як почули козаки, шо кошові і отамани в залізах, давай переганяють дуби та байдаки с Підпільної в Павлюк, давай каптани драть та конопатить їх, давай складувать пушки, ружжя... Управились, помолились, понасипали в чоботи землі і нум сідають... Козаків сила, а дубів мало: шо сядуть, – вони і тонуть... Шо ж його робить? Давай тоді скидають лишніх людей, давай рушать... Тоді Павлоком як подались, як подались... Виїхали в Дніпро, як понапинали паруса, та уже в Турещині зняли... Багато козаків подалось водою, багато і пішки. Піші сіроми чвалали понад Дніпром, а де забачать, було, каюк, то той і їх... Тоді, кажуть, от Січі до Лимана, у кого були каюки та байдаки, у кого були водяні млини, – і ті позаганяли в Турещину...

Живуть, кажуть, і тепер козаки в Турещині, живуть і хліб їдять не по нашому – в приволлі...

Зап. 13 червня 1894 р. Я. Новицький у с. Покровському Катерининського пов. від діда Дениса Грошового, 70 літ. Оpubліковано: Новицький Я. П. Народная память о Запорожье: Предания, рассказы, собранные в Екатеринославщине. – Рига: Спридитис, 1990. – С. 83-85; Историчні перекази українців. – С. 176-177. Публікується за останнім виданням.

ВТЕЧА КОЗАКІВ У ТУРЕЧЧИНУ. ЗАПОРОЖЦІ ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

Б

Перед руйнуванням Січі кошовий Калниш збирався на богомілья в Київ, а перед тим в Січі стали вить собаки: виють та й виють, виють та й виють, щоночі! А далі як підняли пугачі: пугу та й пугу, пугу та й пугу! Пугукали вони і в капулівських плавнях, і в Великому Лузі. Сумно стало козакам.

Раз в неділю пішов Калниш в церкву, а за ним слідом невеличке шаш.

– Ой, не перед добром, братці, собака в церкву вскочила, – обізвались козаки.

Стали виганять собачку – нічого не зроблять: куди кошовий, туди і вона. Не вистояв кошовий обідні, пішов додому. Через стіко там днів де не взялось московське військо! Така сила, така сила, шо і оком не скинеш!

В плавнях, на гряді, жив козак Васюра. От зібрав він запорожців і каже:

– Не сумуйте, братці, і не шкодіть пороху!

Сказавши це, осідлав коня і подався до кошового. Прибіг, вскочив на поріг і співа:

Дозволь, батьку отамане,
Нам на башті стати:
Москаль стане із мечами,
А ми з палашами.
Не виб'ємо палашами –
Виб'єм кулаками,

Нехай слава не поляже
Поміж козаками!
Калниш йому одспіває:
– Не дозволю, милі братці,
Вам на башті стати,
Бо одна кров християнська,
Гріх нам проливати...

Васюра оп'ять на коня та й до куреня... Настала ніч. Зібрались запорожці і давай збирать дуби та каюки, давай переганять їх с Підпільної в Павлюк і ховать в очерета. Управились з дубами, а потім взяли і запалили міст на Підпільній...

Це діялось протів неділі. Стало світать. Приїхав до їх піп та й каже:

– Не змагайтесь, хлопці, з москалем, бо його не звоюєте, а тільки роздратуєте!.. Збирайтесь лучше до церкви та помолимось від напасті святей Покрові.

Хто послухав, пішов, а більше осталося в плавнях конопатить дуби.

Недовго і молились козаки. Вернулись.

– А шо, – кажуть, – братці, знаєте де кошовий?

– А де?

– У москаля в залізах!...

– А писарі, судді?

– І ті там... На Січу нашу уже понаводив москаль горлаті пушки...

Запорожці тоді посідали на дуби і махнули Дніпром під турка. Недовго думав і москаль: пооббирав церкви,

збрав все, що було, і давай зганять відсіль козаків, давай межувать землю вельможам...

Після того, як скасовано Січ, в капулівських плавнях оставались запорожські діди – Усатий і характерник Занудько. Усатий жив в урочищі Панидіно, у його був один тіко довгий ус, і коня кував назад підковами. Занудько жив на річці Темній і плодив бджолу. Довго ці і інчі жили тут діди, а од їх повелись і козацькі пісні і балачка про запорожський уряд.

Запорожці жили не так, як ми: хліба у них не поводилось, а варили саламаху з борошна і їли з медом або з салом. В піст не погибали: риба і тузлук у каждого були невиводно.

Багато ще, кажуть, жило запорожців на Нетригуз-річці, на Шахівці, Темних Водах і скрізь на грядях, тіко забув їм прозвища.

В Капулівці, на Скарбній, стояли, кажуть, запорожські кораблі. Як тікали запорожці під турка, то багато, кажуть, сховали казни і пушок в Скарбній. Гроші, кажуть, замулили в річку, в мідних казанах, і будуть вони лежать, поки світ сонця.

Зап. 10 вересня 1896 р. Я. Новицький у с. Капулівці Катеринського пов. від діда Кіндрата Матрапаса, 75 літ. Опубліковано: Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. – С. 85-87; Историчні перекази українців. – С. 177-179. Публікується за останнім виданням.

ДОДАТКИ ПОКАЖЧИК ІСТОРИЧНИХ ОСІБ

Галаган Гнат (р. н. невід. – пом. 1748) – козацький полковник, з 1706 командував компанійським полком у військах гетьмана І. Мазепи. 1708 зрадив гетьмана і перейшов на бік московської армії. У травні 1709 допоміг царським військам полковника П. Яковлева зруйнувати Січ. За це був призначений полковником чигиринським (1709-1714) і прилуцьким (1714-1739) та одержав великі земельні маєтності.

Глоба Іван (р. н. невід. – 1791) – останній військовий писар Запорозької Січі (1765-1775). Після зруйнування Січі був заарештований і засланий до Туруханська Тобольської губернії.

Головатий Павло (близько 1716 – 1795) – український військовий діяч, останній кошовий суддя Нової Січі. Після зруйнування 1775 російськими військами Запорозької Січі Глоба був заарештований і засланий до Тобольська. Ув'язнений у Знаменському монастирі, де і помер.

Гордієнко Кость (р. н. невід. – 9 (16).5.1733) – кошовий отаман Запорозької Січі (1702-1728, з перервами). Народився на Полтавщині, навчався в Києво-Могилянській колегії. Проводив незалежницьку політику, виступав проти посягань московського уряду на вольності

Запорожжя. Спочатку знаходився в опозиції до гетьмана І. Мазепи. В березні 1708 Гордієнко, поборовши попередні суперечності між ним і гетьманом, на чолі 8-тисячного загону запорожців приєднався до військ І. Мазепи у Диканьці. 1709 уклав угоду зі шведським королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Московського царства. Поразка в Полтавській битві 1709 шведсько-українських військ змусила Гордієнка відступити за межі України разом з І. Мазепою і Карлом XII. Після смерті І. Мазепи підтримував гетьмана П. Орлика. 1711-1728 Гордієнко обирався кошовим отаманом Олешківської Січі. Виступав проти повернення запорожців на територію України, підвладну московському уряду.

Калнишевський Петро (1690 – 31.10.1803) – останній кошовий отаман Війська Запорозького (1762, 1765-1775), талановитий полководець і дипломат. Походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. Дбав про колонізацію земель Запорожжя, багато зробив для економічного та культурного піднесення. Кілька разів був послом Коша в Петербурзі, де обстоював права Запорожжя від зазіхань російського уряду. Після зруйнування царськими військами Нової Січі в червні 1775 був заарештований і за наказом Катерини II засланий до Соловецького монастиря, де відбував ув'язнення аж до 1801. Після звільнення постригся там у ченці й незабаром помер. Похований на головному подвір'ї монастиря перед Преображенським собором.

Карл XII (17.06.1682 – 30.11.1718) – король Швеції, визначний полководець. Його основна діяльність була пов'язана з керівництвом шведською армією під час Північної війни 1700 – 1721. 1705 – 1708 вів через С. Лещинського таємні переговори з гетьманом І. Мазепою про умови участі України в антимосковській коаліції. Восени 1708 шведські полки на чолі з Карлом XII, за попередньою домовленістю з гетьманом, вступили на Лівобережну Україну. 1709 було укладено шведсько-український союзний договір. За його умовами король визнавав Україну незалежною державою і зобов'язався надати допомогу українському уряду в боротьбі проти московських військ. 1709 шведська армія зазнала поразки під Полтавою і змушена відступити на турецьку територію. Після смерті І. Мазепи Карл XII підтримував П. Орлика. 1715 король повернувся до Швеції, а невдовзі загинув під час облоги норвезької фортеці Фрідріхсгалле.

Катерина II (1729 – 1796) – імператриця Росії (1762 – 1796). Народилася у м. Штетін (м. Щецин, Польща). Походила з німецької династії Ангальт – Цербст. 1745 вийшла заміж за майбутнього імператора Росії Петра III. 1762 внаслідок дворцевого перевороту і усунення свого чоловіка Катерина II стала імператрицею. Царювання позначилося реакційною внутрішньою політикою (закріпачення селян, поширення привілеїв російського дворянства) та успіхами російського імперіалізму

(війни з Туреччиною та Польщею). Катерина II проводила політику, спрямовану на остаточну ліквідацію автономії України: 1764 скасовано гетьманство, 1765 розформовано козацькі полки на Слобожанщині. 1775 ліквідовано Запорозьку Січ. Катерина II проводила політику русифікації України, знищення української церкви.

Лещинський Станіслав (1677 – 1768) – король Польщі (1704 – 1711, 1733 – 1734). Народився у м. Львові. 1703 – 1708 вів таємні переговори з гетьманом І. Мазепою про об'єднання України, Польщі й Литви у федеративну державу, уклав угоду з гетьманом про спільну боротьбу проти Московського царства. Після поразки українсько-шведських військ у Полтавській битві 1709 Лещинський був змушений виїхати до Франції. 1733 за підтримки Франції вдруге став польським королем, після чого повернувся до Франції. Помер і похований у Люневілі.

Мазепа Іван (19.2.1639 – 2.9.1709) – визначний український політичний діяч, дипломат, гетьман Лівобережної України. Народився у с. Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. Навчався у престижній Києво-Могилянській академії, єзуїтській колегії у Варшаві. 1656 – 1659 жив за кордоном, де в Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови.

1663 повернувся в Україну. 1687 на Коломацькій раді І. Мазепа був обраний гетьманом України. Він хотів об'єднати в єдиній державі Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжжя, Слобожанщину. Довідавшись про плани Петра I ліквідувати гетьманство, І. Мазепа розпочав таємні переговори із союзником Карла XII польським королем С. Лещинським. Навесні 1709 було укладено угоду між шведським королем Карлом XII і Мазепою, яка передбачала відновлення державної незалежності України в союзі зі Швецією. Це викликало масові репресії московських військ проти українського населення. Було знищено гетьманську столицю Батурина, Запорозьку Січ. Українсько-шведські війська були розгромлені у Полтавській битві 1709. Мазепа відступив у турецькі володіння. Восени 1709 він помер, похований у Святогірському монастирі м. Галаца (нині Румунія).

Меншиков Олександр (1673 – 1729) – російський державний і військовий діяч, князь (1707), генералісімус (1727). Народився у Москві. Один із найближчих радників Петра I. Під час Північної війни 1700 – 1721 командував великим з'єднанням московської армії. У листопаді 1708 Меншиков зруйнував Батурина, з особливою жорстокістю винищивши його жителів за підтримку І. Мазепи. У Полтавській битві 1709, командуючи лівим флангом московської армії, він розбив корпус генерала Росса. По смерті Петра I, при підтримці гвардії,

посадив на трон Катерину I. За правління Петра II його було звинувачено в державній зраді, усунено від влади і заслано разом із сім'єю в Ранненбург, а 1728 – у Березов (тепер Тюменська обл.).

Петрик Іваненко (Петро Іванович Іваненко; рр. н. і см. невід.) – український політичний діяч кінця 17 – початку 18 ст., претендент на гетьманство. Народився у Нових Санжарах на Полтавщині. Походив зі старшинського Полтавського полку. На Січі був обраний кошовим писарем. Виступав проти союзу України як з Московською державою, так і з Польщею. Прихильник союзу з Кримським ханством. Реальних успіхів у військових походах не досяг. Зазнавши невдачі після 1696, Петрик зійшов з політичної арени. Востаннє згадується в документах 1708. За припущенням деяких українських дослідників, Петрика підтримувала частина козацької старшини, а можливо й сам І. Мазепа, маючи на меті звільнитись з допомогою Кримського ханства з-під московської влади.

Петро I (1672 – 1725), російський цар з 1682; з 1721 – імператор; син царя Олексія Михайловича. Проводив широку й агресивну зовнішню політику, яка важким тягарем лягла й на Україну. Після переходу України на бік Швеції в 1708 російський уряд запровадив в Україні режим терору (руйнація Батурина 1708). Керування Гетьманщиною Петро I віддав у руки

Малоросійської колегії. Опозиція з боку українського уряду на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком викликала нові репресії. В українській історичній традиції збереглася пам'ять про Петра I як гнобителя України.

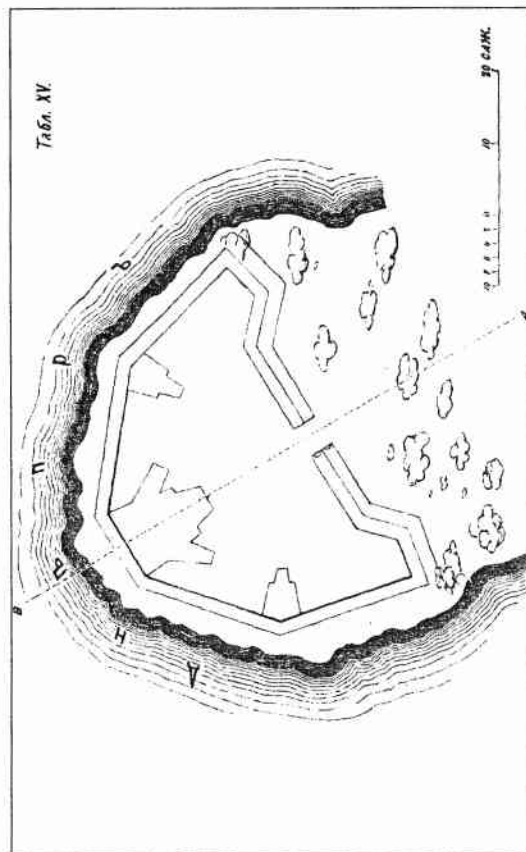
Потьомкін Григорій (1739 – 1791), князь Таврійський, генерал-фельдмаршал, російський діяч зі Смоленщини. Брав участь у перевороті 1762, наслідком якого почалося царювання Катерини II. Був її фаворитом. З 1774 – правитель Південної України, з 1777 – імператорський намісник. 1790 проголошений гетьманом Катеринославських і Чорноморських козацьких військ. Він спричинився до ліквідації Запорозької Січі, але згодом, у 1780-х, вважав за потрібне відновити козацтво, однак його смерть перешкодила здійснити ці плани.

Скоропадський Іван (1646 – 1722) – гетьман Лівобережної України (1708 – 1722). Походив з козацько-старшинського роду. Народився в Умані. Здобув добру освіту. 1675 – 1676 – військовий канцелярист у гетьмана І. Самойловича, згодом – чернігівський полковий писар, з 1701 – генеральний осавул. 1706 – 1708 – полковник Стародубського полку. Будучи прихильником гетьмана І. Мазепи, внаслідок певних обставин не перейшов з ним до шведів. 1708 за рекомендацією царя Петра I був обраний гетьманом. За правління Скоропадського московський уряд обмежив державні права Геть-

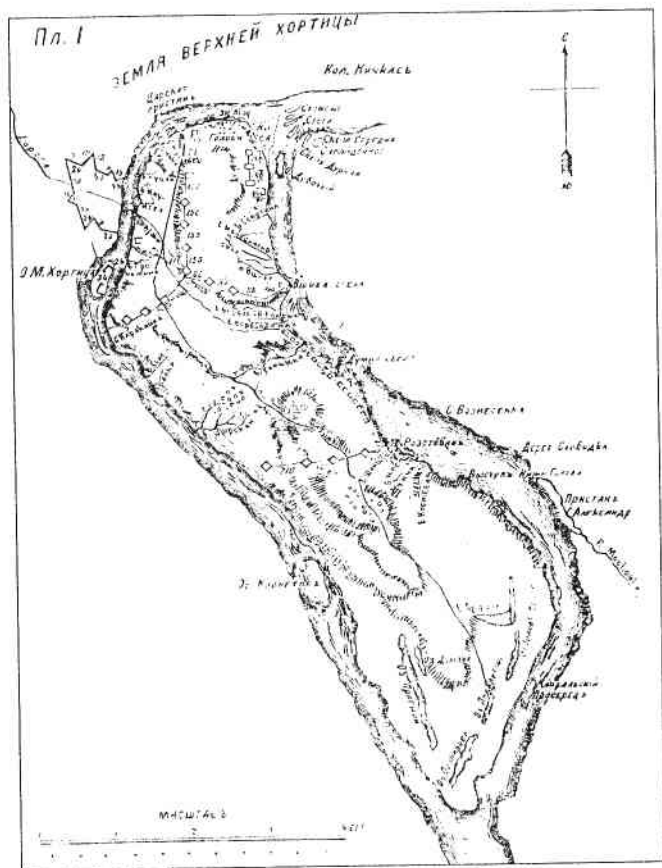
манщини. Царат вдався до дискримінаційних заходів щодо української культури й церкви. Зокрема, 1720 за розпорядженням Петра I заборонено друкувати книжки українською мовою. Скоропадський намагався про-тестувати проти колоніальної політики Москви, однак, позбавлений реальної влади, він не міг впливати на ситуацію. Помер у липні 1722 і похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова.

Текелій Петро (1720 – 1793) – російський генерал. За походженням серб. Служив у австрійській армії. Згодом перебрався в Росію, вступив в армію. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 – командувач I-ї армії. Навесні 1775 під час переходу з Дунаю на Волгу для придушення селянської війни під керівництвом О. Пугачова отримав наказ зайняти Січ і знищити Кіш. 4 (15).6.1775 війська під його командуванням оточили Нову Січ, а 5 (16).6 здобули її. За наказом Текелія Січ було зруйновано, а запорозьку старшину заарештовано.

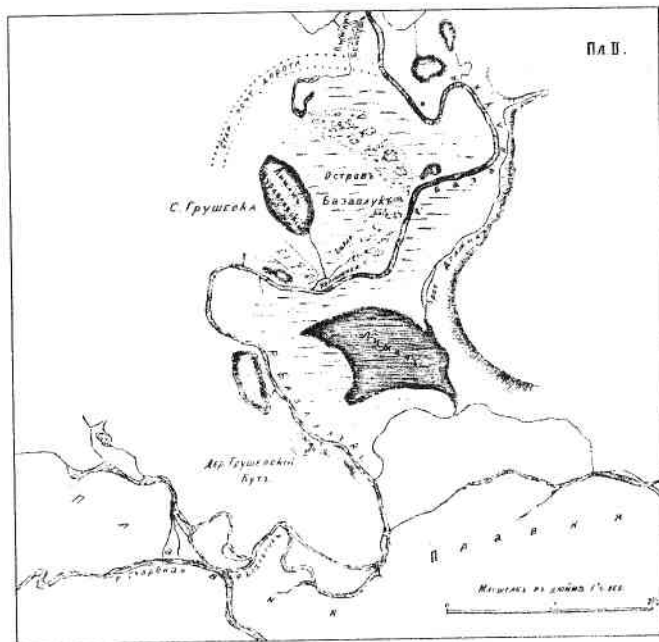
ПЛАНИ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ (ЗА Д. ЯВОРНИЦЬКИМ)

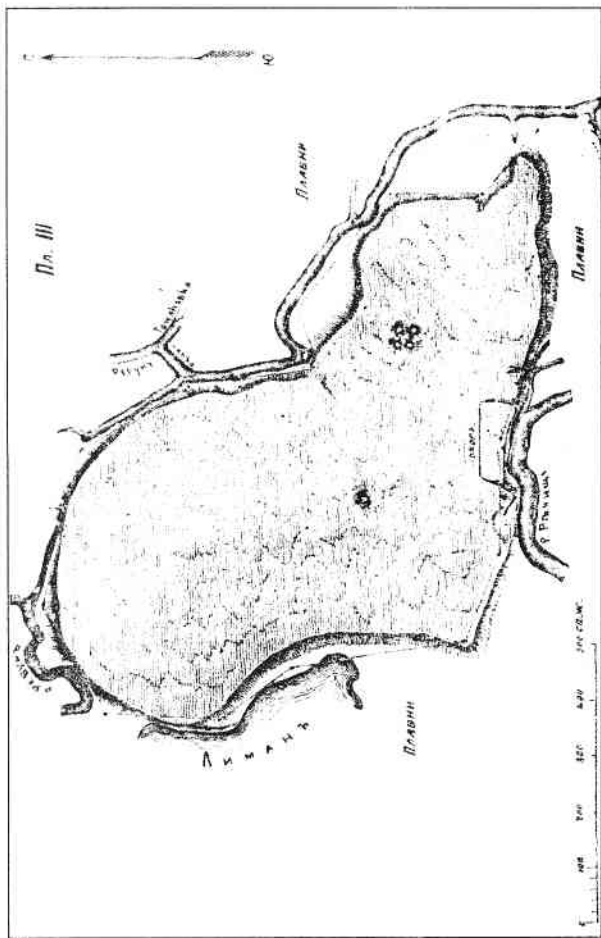
План Малої Хортиці

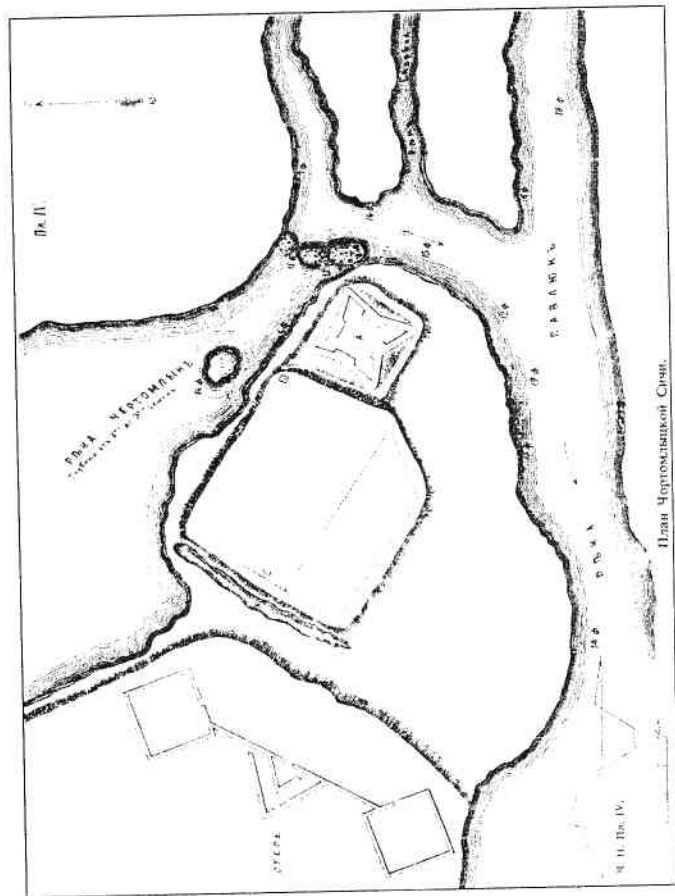
План Хортицької Січі

План Базавлуцької Січі

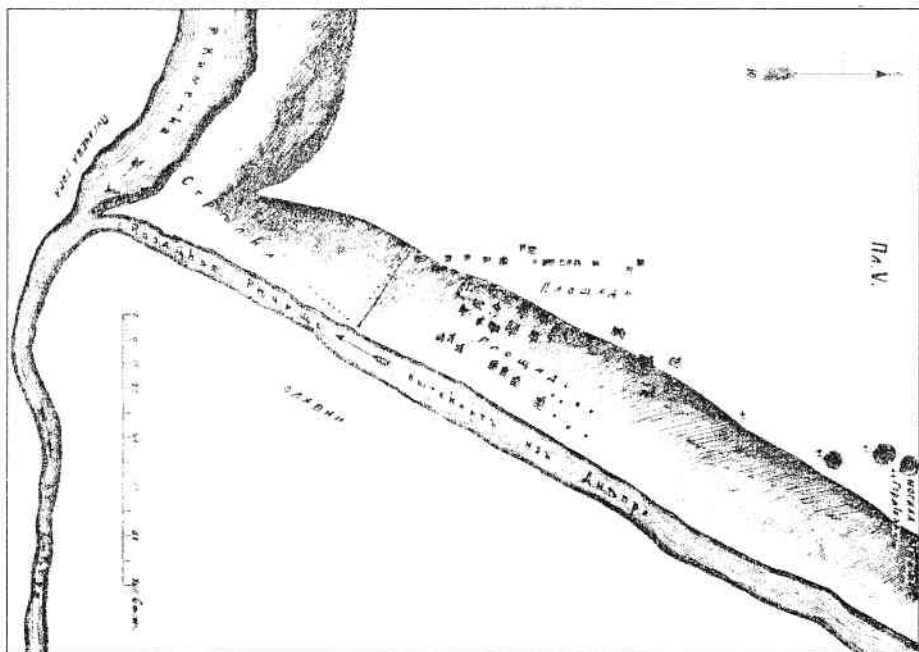

План Томаківської Січі

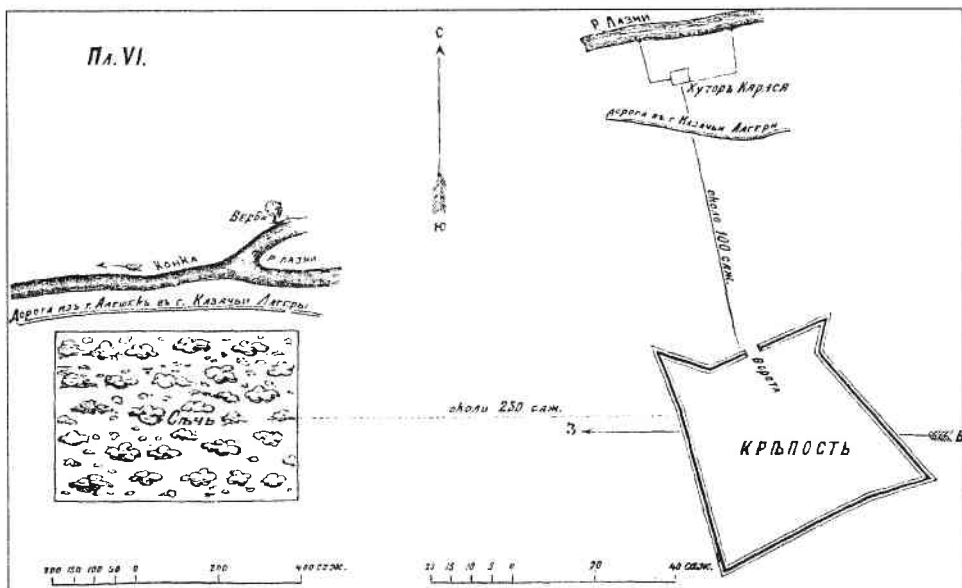

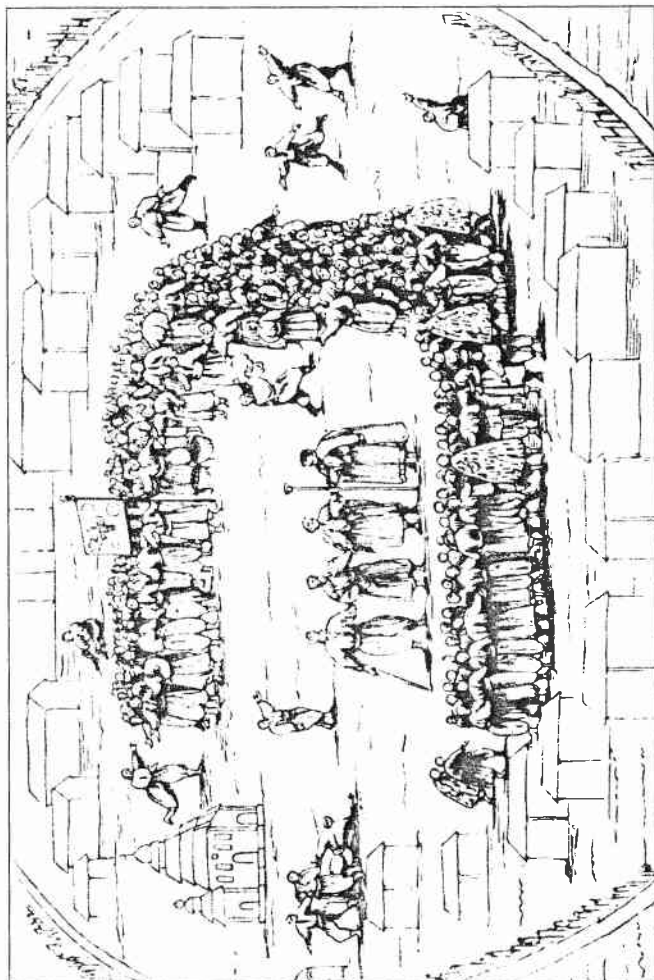
План Чортомлицької Січі

План Кам'яницької Стіи

План Олешківської Стіи

Вигляд Нової Січі за Рігельманом

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАЗВ ОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Атакування Січі	72
В одно врем'я під Єлисаветом (А)	34
Втеча козаків у Туреччину. Запорожці після зруйнування Січі	104
Галаган – руйнівник Січі	97
Грамота російського царя Петра I гетьманові Івану Скоропадському про розшук і покарання запорозьких козаків, які воювали на боці гетьмана Івана Мазепи і шведського короля Карла XII	18
Да встань, батьку, с того світа, великий гетьмане (А)	64
Дарувала Катерина	52
Із-за гори, з-за Лиману вітер повіває (Б)	48
[Козаки-запорожці]	95
Кошовий Калнишевський і руйнування Січі	101
Лист Г. Потьомкіна Катерині II	29
Маніфест про зруйнування Війська Запорозького	30
Ой з-за гори, з-за Лимана	50
Ой з-за гори, з-за Лимана вітер повіває (Б)	71
Ой із-за гори, ой із-за крутої вітер повіває	49
Ой із-за зеленого гаю	38
Ой ішли наші славні запорожці (Г)	57
Ой ішли наші славні запорожці	55
Ой москалю, ой москалю	62

Ой на запорожців, на славних молодців, привелика стала слава	53
Ой не гаразд, запорожці	63
Ой під городом та під Яласаватом (Б)	36
Ой полети, галко, ой полети, чорна (Б)	68
Ой полети, да чорная галко, да на Дон риби їсти (А)	60
Ой полети, полети ти, чорная галко, да на Дін риби їсти (Б)	61
Ой прислухайтесь, хлопці	33
Ой стояла Москва да й у кінець моста	58
Під городом Лебедином гави, ворони літали (В)	37
Пішли наші славні запорозці	56
По той бочок Базавлука лагери стояли (А)	70
Про Антона Головатого, Онопрія Шпака і царицю Катерину	100
Про Гетьманщину, Запорожжя і Чорномор'я	89
[Про зруйнування Січі та церкву, що пішла під землю]	98
[Про козаків, царицю та зруйнування Січі]	83
Світ великий, край далекий, та ніде прожити (А)	43
Та казав еси Калниш кошовий, що у Січі мудро	48
Устань, батьку Калнишевський, просять тебе люди(Б)	65
Чорна хмара наступає, дробен дощик з неба (А)	54

ЗМІСТ

ПИСЕМНА ТА НАРОДНА ДОКУМЕНТАЛІС- ТИКА ПРО ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. <i>ВАСИЛЬ СОКІЛ</i>	5
---	---

Розділ I. ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Грамота російського царя Петра I гетьманові Івану Скоропадському про розшук і покарання запорозьких козаків, які воювали на боці гетьмана Івана Мазепи і шведського короля Карла XII	18
Лист Г. Потьомкіна Катерині II	29
Маніфест про зруйнування Війська Запорозького ..	30

Розділ II. УСНІ ДЖЕРЕЛА

НАРОДНІ ПІСНІ	33
Ой прислухайтесь, хлопці	33
В одно врем'я під Єлисаветом (А)	34
Ой під городом та під Яласаватом (Б)	36
Під городом Лебедином гави, ворони літали (В)	37
Ой із-за зеленого гаю	38
Світ великий, край далекий, та ніде прожити (А) ..	43
Із-за гори, з-за Лиману вітер повіває (Б)	48
Та казав еси Калниш кошовий, що у Січі мудро	48
Ой із-за гори, ой із-за крутої вітер повіває	49
Ой з-за гори, з-за Лимана	50
Дарувала Катерина	52

Ой на запорожців, на славних молодців, привелика стала слава	53
Чорна хмара наступає, дробен дощик з неба (А)	54
Ой ішли наші славні запорозці (Б)	55
Пішли наші славні запорозці (В)	56
Ой ішли наші славні запорожці (Г)	57
Ой стояла Москва да й у кінець моста	58
Ой полети, да чорная галко, да на Дон риби їсти (А)	60
Ой полети, полети ти, чорная галко, да на Дін риби їсти (Б)	61
Ой москалю, ой москалю	62
Ой не гаразд, запорожці	63
Да встань, батьку, с того світа, великий гетьмане (А)	64
Устань, батьку Калнишевський, просять тебе люди (Б)	65
Ой на козаченьків, ой на запорозців	66
Ой полети, галко, ой полети, чорна	68
По той бочок Базавлука лагері стояли	70
Ой з-за гори, з-за лимана вітер повіває	71
ФОЛЬКЛОРНА ПРОЗА	73
Атакування Січі	73
[Про козаків, царицю та зруйнування Січі]	83
Про Гетьманщину, Запорожжя і Чорномор'я]	89
[Козаки-запорожці]	95
Галаган – руйнівник Січі	97

[Про зруйнування Січі та церкву, що пішла під землю]	98
Про Антона Головатого, Онопрія Шпака і царицю Катерину	100
Кошовий Калнишевський і руйнування Січі	101
Втеча козаків у Туреччину. Запорожці після зруйнування Січі.	103

ПЛАНИ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ

(за Д. Яворницьким) 115

План Малої Хортиці	115
План Хортицької Січі	116
План Базовлуцької Січі	117
План Томаківської Січі	118
План Чортотлицької Січі	119
План Ком'янської Січі	120
План Олешківської Січі	121
Вигляд Нової Січі за Рігельманом	122

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАЗВ

ОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	123
----------------------------	-----

Наукове видання

Комп'ютерний набір: Надія Прокіпчук
Комп'ютерна верстка: Ліна Добрянська

Підписано до друку 12.05.2005 р.
Формат 70 x 100/32. Папір офсетний
Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 5,3.
Наклад 500 прим.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
від 02.10.2001 р. ДК № 618
Повне товариство – видавнича фірма “Афіша”
79058, м. Львів, вул. Замарстинівська, 53
Тел./факс (0322) 294-73-91, 294-73-96, 294-73-97

Віддруковано в друкарні ПТ ВФ “Афіша”
79058, м. Львів, вул. Замарстинівська, 53